
АКАД. Д. І. БАГАЛІЙ.

Наукова спадщина акад. М. Ф. Сумцова.

I.

Головною рисою наукової діяльності Акад. М. Ф. Сумцова являється його надзвичайно колосальна наукова продукція. Трудно знайти іншого автора, який би видав стільки праць, як М. Ф.: кількість їх переходить за 800; з цього боку М. Ф. нагадує з сучасних українських письменників лише Акад. А. Ю. Кримського. Зміст і розмір праці М. Ф. дуже ріжноманітний. Численно переважають невеличкі статті, замітки, роскидані по часописах, особливо по газетах, головним чином Харківських, але є багато і окремих книжок, розвідок, відбитків з часописів. Чим пояснюється ця головна риса його наукової творчості? Куди більше стремління у широчину, а не в глубочину. Певну відповідь на це кардинальне запитання дав у своїому прекрасному докладі про праці М. Ф. по українському письменству його учень проф. М. А. Плевако, на урочистих зборах¹⁾, улаштованих катедрою Історії України і присвячених вшануванню світлої пам'яти керовника її етнографично-літературної секції. На думку проф. М. А. Плевако, М. Ф. не міг, не мав часу і спромоги звертатися до переробки і доповнення своїх наукових дослідів, бо захоплювався новими темами, яких вимагав розвиток тих наукових галузів, проводарем-ініціатором яких, як напр., в історії українського письменства, або української етнографії він був; иноді він був примушений обмежитися тим, що ставив тему, зібравши до неї численний бібліографичний матеріал, сподіваючись, очевидно, що їх розроблять його наступники; і так воно справді й бувало; і цим пояснюється велика сила його маленьких розвідок і заміток, виданих не окремими кни-

1) І. Я. Айзеншток надрукував в першій книзі «Червоного Шляху» свій реферат про праці М. Ф. Сумцова по історії українського письменства, в якому зробив примітку, що катедра історії України не вшанувала пам'яті керовника своєї секції. Це не є так, бо на урочистім засіданні 25 березня, яке було улаштоване катедрою, було прочитано п'ять наукових докладів: Д. І. Багалія, М. А. Плевако, К. Т. Німчинова, В. В. Ветухова, С. О. Таранущенко і спомини Шаховського, ще 4 було перенесено на спеціяльне засідання катедри на 31-е березня—асп. Ткаченка, Єрофеєва, Тиховського, Данковської.

жечками, а в часописах і в газетах. Друга причина цього розспороження його праць лежала в конкретних обставинах місцевого провінціяльного видавництва: треба було користуватися усіма можливостями, щоб де-небудь приткнути свою працю, бо Харківський Університет, де працював небіжчик, не мав коштів на видання книжок наукового загального змісту, а лише допомагав молодим вченим друкувати їх дисертації, і багацько років не вдавав свого наукового органу («Записок»), та й не давав ще до того ніякого гонорару. Нарешті і сам М. Ф. охоче друкував свої праці в таких органах, як часопис «Киевская Старина», або «Южный Край», бо мав таким чином більш широку авдиторію, хоч і мусив до неї пристосуватися і надавати своїм працям більш популярного змісту й характеру.

II.

Наукова діяльність М. Ф. Сумцова була тісно звязана з його громадською працею. Вона була остильки ріжноманітна, що ще за життя його викликала потребу в її підсумках. Такі підсумки були зроблені в його 25 і 30-літній ювилеї—у 1900-1905 р.р. Вже на першому ювилею була зроблена висока оцінка і наукової і громадської праці М. Ф. науковими інституціями і окремими діячами. Славнозвісний академік Ягич з Відня привітав ріжноманітність його наукових праць, в яких, казав він, освітлюються з великом хистом найважніші пам'ятники письменства. Знаменитий галицький діяч і поет Франко висловлював таке бажання: «нехай же вам не забракне сил і внутрішнього вогню ще і в дальших 25 роках орати той широкий переліг, на якому ви вже тепер являєтесь одним з найвидатніших робітників». Акад. А. Кримський писав: «я так багато навчився з ваших прекрасних праць». Мною було указано на значіння науково-популярних творів М. Ф. для селянства, а саме, не може бути міцної культури без піднесення культури селянства. До 1900 р. за 25 років М. Ф. надрукував 286 творів. Серед них виділяються монографії по історії українського письменства XVII стол. (про Лазаря Барановича, Голятовського, Гизеля, Вишеньського), по історії українських апокрифів; окрему групу займають праці по українській народній словесності і етнографії (напр., «Культурные переживания», «О свадебных обрядах», «Современная малорусская этнография»), по історії мистецтва («Леонардо да Вінчі») по російській літературі («Одоєвській»). Взагалі кажучи, вже в 1900 році М. Ф. заняв почесне місце серед українських вчених в усіх оцих галузях знання.

III.

Минуло 5-ть років і на 30-літньому ювілею знов була зроблена оцінка його діяльності, а самому ювіляру присвячена окрема книжка, де його товариші, і учні вмістили про нього свої

праці. Цікаво, що тут ми бачимо праці не лише українських і російських вчених, а й слов'янських і, що особливо характерно, на їх рідних мовах. Історично-філологічний факультет підкредіював його глибоку прихильність до прогресу і просвіти на підвалах широкої суспільноти й гуманізму.

Дякуючи своїх слухачів-студентів за їх привітання, М. Ф. сказав: «много еще сохранилось доброжелательства у русских людей, и я смотрю на это доброжелательство, как на залог лучшего будущего и нахожу в нем нравственную опору для настоящей моей ученой и общественной деятельности». Одновідаючи проф. Зайкевичу, М. Ф. Сумцов сказав: «я дуже дякую Вас за Ваші щирі привітання. В них я чую відгук того громадського бажання, щоб зняті були кайдани з української мови, щоб в нашім занедбанім краї панували істина та справедливість». Від одного селянина було прислано такого вірша:

Потрудився тридцять років
Ти, шановний добродію;
Знаю й розум твій глибоке
Зерна правди,—добра сіє.

Число праць М. Ф. за це п'ятиріччя ще значно збільшилося. І після 30-літнього ювілею особливо в послідні 5 років М. Ф. працював з великою енергією й напруженням, не глядючи на свою хворість, літа і страшенно скрутні обставини життя — і матеріальні і моральні. Переобтяжений викладанням лекцій раді насушного для своєї великої сім'ї, він працював, не покладаючи рук, і 15-го вересня 1922 року умер з книжкою в руках. В похоронах його прийняли участь Наркомос, ІНО, професори і студенти, школи і курси, де він викладав, кооперація і взагалі все харківське українське громадянство. За труною йшов оркестр школи червоних старшин, було багацько промов і біля ІНО і на кладовищі. Тут знов було зроблено в третє громадську оцінку його, яко вченого і громадянина. Число усіх праць М. Ф. у цей час виросло до 800.

IV.

Проминуло півроку зо дня смерти М. Ф. і за цей час було виготовано багацько спеціальних наукових докладів про ріжні сторони наукової і громадської діяльності М. Ф. яких було зачитано на 3-х урочистих засіданнях: на одному засіданні «Наукного Общества» і на двох засіданнях катедри історії України. Розглянуті були папери небіжчика як у його родини, так і серед рукописів катедри Української історії. Виявилось, що після смерти М. Ф. залишилася дуже велика і цінна наукова спадщина, яку ми мусимо зберегти, розібрати і вжити усіх заходів, щоб надрукувати те, що не побачило світу за його життя. Сам небіжчик М. Ф. ще за життя, коли працював при катедрі, яко керовник її етнографично-фольклорної літературно-української секції надіслав до катедри свій власноручний відчit

про свої праці, як надруковані так і ненадруковані за 1918-1922 р. до 1-го квітня. Цей відчit має таку наукову вагу, що його неодмінно треба буде видати, що я зараз і роблю.

«Стара латинська приказка¹⁾,—говорить він у своєму відчitі,—що під час галасу і колотнечі наука замовкає, знайшла собі яскраве підтвердження в останні роки війни, революції, страшенної дорожнечі, скасування приватних і кооперативних видавництв. Все це кепсько відбилося на науковій продукції. Особливо це помітно на Україні. Багато видатних наукових діячів померло: Волков, Широцький, Науменко, Сушицький. Багато наукових інституцій або зникло цілком або стало мовчазним, в тому числі найбільш, здавалось, міцні Київські і Львівські за браком діячів і коштів. Тим, кому доля судила залишитися на сцені життя, здається, треба напрягти не тільки усі сили для наукової діяльності, але одночасно поставити її на видноті, прилюдно, для громадського підрахунку, для загального ознайомлення і взаємного підтримання. Сучасний стан науки на Україні ясно вимагає сполучення старих керовників з молодими силами і з широкими верствами суспільства, просвітами, кооперативами. Зупиняючись на такій думці, я і відчутилось зараз самохіть перед катедрою Української історії, як член цієї наукової інституції, в додаток ще найбільш близької до моїх наукових інтересів і студій, які теперішнім часом йдуть виключно в межах українознавства.

Мої розвідки за останні 4 роки поділяються на друковані і рукописи. Що до друкованих розвідок, то, як автор, я заздягід скажу, що не зовсім ними задоволений, бо іноді траплялося друкувати нашвидку без такого, як слід, оброблення, але гаятися було неможливо, і моя надія на нові кращі видання почасті знайшла вже для себе виправдання відносно хрестоматії українського письменства. Надруковані книжки усі вже давно розійшлися і тепер перероблені або значно доповнені мною для нових видань, коли до того дійдеся.

Надруковані праці. 1) Сковорода і Ерн («Літ.-Наук. В.» 1918 № 1); 2) Начерк розвитку укр. літературної мови. Х. 1918 р.; 3) Етнографический очерк населенія Харк. губ. Х. 1918 р.; 4) Хрестоматія укр. письменства. Х.; вид. 1918; 5) Пам'яти Нечуй-Левицького («Южн. Край», 1918, № 57); 6) Слобожанщина і Шевченко (в збірн. творів Шевченка, вид. «Рух», 1918); 7) Пам'яти Ф. К. Волкова («Южн. Кр.», 1918, № 71); 8) Порфірій Кореницький (вид. «Рух», 1918 р.); 9) Слобожане. Іст.-етногр. розвідка. Х. 1918, 240 стор.; 10) Укр. нар. словесність, (вид. «Рух», 1919; 11) Я. І. Щоголів (при збірн. творів Щ., в вид. «Рух», 1919); 12) Куліш, «Южн. Край», 1919, № 88), 13) Куліш, («Рідне Слово», 1919 №№ 41, 42, 43); 14) Куліш. (Монографія,

¹⁾ Він, очевидно, мав на увазі відому поговірку, що *inter arma silent musae*.

П. 1919, 54 стор.); 15) Вплив Шевченка на письменство («Вісти», 1921, 11 березня); 16) В. Г. Короленко. Некролог. (Бюлєтень Т. П. 1922 № 2); 17) Революційний зміст «Щоденника» Шевченка (Бюлєтень № 5); 18) Велетень думки і слова (Потебня) Х. 1922; 19) Увага на дві поезії Щоголіва («Наше минуле», 1919); 20) Покажчик тем для студій над Шевченком, 1922; 21) Слово о полку Ігоря в українських студіях, 1922; 22) Географія України, 1922; 23) Хрестоматія українського письменства, 1922.

II. Рукописи. 1) Рослини в українському народному світогляді (написано було для Союз-Банку; рук. у Проф. Талієва); 2) Спогади старого професора; 3) Збірник українських сучасних оповідань на 2 томи (рук. у б. ред. Союз-Банку В. А. Рубінського); 4) І. Я. Франко, рук. на 3 аркуш. (написано для Всевидату; Рукоп. у Г. Коцюби); 5) Дев'ять розвідок про Потебню (для бюлєтеня про Потебню; були надруковані); 6) Начерки української філософії в 20 відділах, арк. на 15–20 (написано для Всеукраїнської Академії Наук; рукоп. у автора); 7) Український гумор, арк. на 5 (рукоп. у автора); 8) Погляди на укр. націон. характер. Збірка відозв (рукоп. у автора); 9) Сучасні наукові діячі, арк. на 10 (рук. у автора); 10) Сучасні укр. поети. Характеристика творчості аркуш. на 5 (рукоп. у автора); 11) Хв. К. Вовк на 1/2 аркуш. (рук. в ред. «Наука на Україні», надрукована); 12) Нові українські словники (рук. тамже); 13) Історичні пісні і думки, арк. на 10 (рук. у автора); 14) Кладовище рукописів (надруковано в «Науке на Україні»); 15) Українські народні революційні пісні, аркуш. на 5 (рук. у автора); 16) Рецензія на книжку Мамонтова «Педагог, як мистець»; 17) Українське жіноцтво, як національний фактор, арк. на 2 (рук. у автора); 18) Історія українського театру XIX стол., арк. на 7 (рук. у Всевидаті); 19) Брак любові і милосердя. Нарис з історії культури і моралі, арк. на 3 (не закінчено, рук. у авт.); 20) Гра в мака. Етнографічна розвідка на 1/2 арк. (рук. у автора); 21) Філософські паралелі до Сковороди, арк. на 3—Вовелар, Аміель, Герцен, Л. Толстой і др. (частина рукопису у автора, частина у Всеукр. Ак. Наук). Таким чином, рукописи розспорожені по 6 місцях.

Звертаючи увагу на теми, які розроблював М. Ф. Сумцов, ми бачимо, що майже усі вони торкаються українознавства і серед них декілька таких, які мають велике значіння, як «Начерк української філософії». Звертають на себе увагу і такі праці, як українські революційні пісні. Кажучи взагалі, М. Ф., як ми бачимо, відкликався у своїх розвідках на потреби сучасного совітського життя, спричинився до утворення сучасної української культури.

В другому документі—відчитові М. Ф. катедрі за першу половину ми знаходимо деякі пояснення до цих праць. Проф. М. Сумцов,— пише небіжчик,—закінчив і здав Всевидату для друку 1922 року історію українського театру XIX ст. Ця розвідка мусить увійти в видання «Український театр в минулому

і сучасному», яке підготовлено і здано до друку М. Ф. Сумцом укіпі з проф. Я. А. Мамонтовим, проф. О. І. Білецьким і М. А. Розенштейном розміром в 17½ друк аркушів. Далі проф. Сумцов зібрав біля ста відозв про український національний характер, зробив з приводу цього доклад в засіданні катедри української історії, здав короткий відчит в часопис «Наука на Україні» і продовжує цю роботу, доповнюючи її новими матеріалами і систематизуючи їх в залежності від часу і національності авторів. Закінчена цілком для друку розвідка «Українські революційні народні пісні XVII—XIX в.». Ця розвідка поширює славнозвісне закордонне видання Драгоманова «Політичні пісні українського народу» 1883—1885 років тими новими матеріалами, що повиходили після 1885 року. Теж цілком закінчено невеличку розвідку про сучасний культ сонця, як він відбився в новішій російській і українській поезії, мистецтві й науці в звязку з старим світоглядом митичним і художнім. Поруч з цим автор підкреслює нові риси в поглядах і почуттях, звязаних з сонцем, як творчою силою Всесвіту. Закінчено і надруковано Всевидатом в додатку до 4-го видання української літературної хрестоматії «Покажчик тем для студій над Шевченком», усього 150 №№ з поясненнями і бібліографією для кожної теми, як допомога слухачам Іно і Соцвиху. Закінчено і надруковано розвідку про «Слово о полку Ігоря» в пристосуванню до українських шкіл, з додатком перекладу Руданського і поправками цього перекладу. Далі М. Ф. перелічує й інші свої надруковані праці і каже, що ним приготовлено до друку низку відозв про нові книжки для «Науки на Україні». Зараз ці рецензії, коли часопис цієї припинився, взяті родиною М. Ф. й ждуть, як і інші його рукописи, свого слушного часу, коли їх можливо буде надруковувати.

Нарешті, цікаво буде привести зміст ще однієї записки М. Ф. до катедри української історії — його поясннюючої записки до складеного ним проекту про колективну працю для катедри.

«В передових культурных странах,—писав він,—особенно в Германии и Америке научные коллективные работы получили большое распространение и во многих областях знания вирались в чрезвычайно ценных вкладах. Далеко слабее это движение выражено в России, вследствие слабого развития науки и малочисленности выдающихся ученых и совсем слабо, почти вполне отсутствует на Украине, по причине крайне ограниченного числа деятелей науки и полного отсутствия материальных средств. Неудивительно, что накопилось множество неудовлетворенных задач и потребностей, особенно на Украине. Что ни шаг, то пробел, недостаток, почти полное отсутствие научного творчества, духовное оскудение и нищенство средств. Создать такую коллективную работу, которая отвечала бы вполне научным потребностям момента, очень трудно и вряд-ли

возможно, но подойти к ней подготовительным путем необходимо, не откладывая в долгий ящик и с теми небольшими силами, какие имеются еще на лицо, что сможет сколько-нибудь поддерживать научную жизнь. Еще в 1808 году, более 100 лет тому назад, один из выдающихся украинских деятелей того времени, Ломиковский, сделал опыт украинской исторической энциклопедии, составил «Словарь малорусской страны», изданный лишь в конце века, в 1894 году, в VI—VIII книгах «Киевской старины». Разумеется, этот словарик в два печатных листа (36 страниц) имеет лишь теперь историческое значение. С того времени накопились громадные новые материалы—археологические, исторические, юридические, этнографические, со множеством новых обяснений, и новый словарь нужно подготовлять постепенно, по карточной системе, так чтобы он был одновременно словарем по истории, этнографии, археологии, искусству и в таком словаре, естественно, должны будут работать все члены кафедры украинской истории. Для членов собственно этнографической секции остается ряд отделов по фольклору, этнографии, литературе и языку, в области последнего, в пределах так называемой этимологии, при чем необходимо проследить историю слов в историческом ходе жизни украинского языка по его памятникам, что представляется огромный интерес для изучения психологии народа». Катедра висунула другу тему для колективної праці—складання «хрестоматії по українознавству», куди частково повинна була увійти і та тема М. Ф. Склав М. Ф. і пояснюючу записку про підготовку аспірантів. «Число аспирантов,—писав він там,—кажеться, может быть лишь крайне незначительным, ограничиваться отдельными единицами, так как черпать неоткуда; нет людей, нет средств, нет пособий і вся тяжесть подготовки ложится на нескольких лиц, обремененных годами, трудами и нуждой. Подготовлять можно только того, кто уже сколько-нибудь подготовлен ранее, имеет интерес к науке и готов действительно трудиться. Эту подготовку я считаю нужным связать с теми работами, которые аспирант наметил ранее в бывшем университете, в связи с прочитанными им книгами. Вместе с тем необходимо будет установить часы бесед и личных совещаний, по меньшей мере, один или два раза в неделю, чтобы следить за ходом занятий аспиранта и помогать ему советами и указаниями. Это требует со стороны руководителя затраты энергии и труда и, следовательно, оплаты, без которой трудно ожидать успеха». Така була невисипуча праця М. Ф. в межах катедри історії України. Одночасно ж він провадив ще більш енергійну персональну наукову працю, про яку свідчить неведений вище реєстр його розвідок.

Звернемося нарешті до змісту ще одного невиданого твору М. Ф-ча, який знайдемо в його паперах і який має дуже велике значіння для його біографії і для історії культурного відродження

Слободської України,—це його «Спогади» про своє життя, немов коротка його автобіографія.

«На моїм українстві,—каже М. Ф.,—почасті відбилася сумна доля українського народу. Мої вади, хиби, змагання та бажання в значній мірі вирошли на ґрунті загального політичного і культурного стану України, особливо найближчої мені Слобожанщини». І справді, «Спогади» М. Ф. являються одночасно і його автобіографією на ґрунті українського відродження, і історією цього відродження в Слобожанщині, оскільки вони були тісно звязані між собою. М. Ф. згадує перш за все про українські впливи на нього своєї рідної Боромлі на Охтирщині, де був невеличкий маєток його батьків, які збудували й будинок. На сволоку цього будинку зберігся давній напис, зроблений по українському стародавньому звичаю: «создался дом сей рабом божиим Семеном Сумцем». Сумці колись належали до козацької слобідської старшини, але дрібної, до дрібних землевласників і додержувалися у своєму житті простих українських звичаїв і світогляду. Вони мали родичів і серед селянства. В сім'ї М. Ф. розмовляли по-російському, але мати з великою любовію оповідала йому українські казки і жила по стародавньому: лікувала старими заходами, відшептувала зуби, коли вони боліли і т. інш. «Тут,—признається М. Ф.,—криється джерело моого пізнішого наукового етнографизму, любові до народного слова й побуту: в гомоні лісу я чув лісовика». М. Ф. присвятив свою новішу етнографичну розвідку «Слобожане» матері своїй. Цікаво, як він сам ставився до цієї розвідки,—він дивився на неї, як на заповіт своїм землякам. «На цю розвідку,—каже він, слідкуючи за Шевченком,—я дивлюсь як на мій заповіт живим і ненародженим моїм землякам, слобожанам на Україні і не на Україні сущим». Ось характерний уривок з цієї передмови, який яскраво маєє нам ідеологію М. Ф.: «Російська держава, протягом віків усе більше поширюючись, обхопила безліч країв і народів. Коли, було, подивишся на мапу, то одразу в вічі кидався її величезний розмір. Здавалась вона незмірно могутньою, але пішла розруха і страшенно великий будинок, який складали сотнями літ, повалився за декілька місяців. Вийшло це нечуване в історії з'явище через те, що краї і народи були пригноблені. На їх гнобительство державний нарід задарма тратив сили, не дуже турбуючись що до власного поліпшення. Усі потрібні реформи відкладалися, як то кажуть, в довгу скриньку. Людям без кінця морочили голову обіцянками. Ні один край не мав досить простору для культурного розвитку. Самий багатий численний по людності край—Україна—був знищений гнобительством уряду, заборонами мови і школи, утисками і деморалізований у всіх верхніх верствах своєї людності привичкою запобігати перед урядом, попсований зросійщиною школою—низчою, середньою і вищою,—пристосованою для того, щоб викорінити усяке національне місцеве почуття і всяку

національну місцеву свідомість. Очевидно, на Україні життя мусить піти іншим шляхом». Тут виявлений повний світогляд Мик. Ф.—ча, Генезу якого він і дав в своїх «Спогадах»¹⁾.

Рано почалися і письменні українські впливи на М. Ф.—ча. З дитячих літ він ознайомився і полюбив твори Котляревського й Квітки. В студентські часи знов багацько уривків з Енеїди. Знаємо також, що М. Ф. закінчував видання творів Квітки, роспоряджене О. С. Потебнею. Він виучив на пам'ять цілій збірник українських пісень і поезій, виданий у 1866 році. Українське життя у Харкові з 1875 до 1905 року,—згадує М. Ф.,—було дуже мляве: празникували раз на рік лише Шевченківські роковини. Збиралися у О. С. Потебні, але коли він у себе, в своїй квартирі (бо був хворий і не міг читати лекцій в університеті) почав читати приватний курс для знайомих про байку, з Петербургу був зроблений про це од Міністерства Освіти запит. В таких прикрих умовах трудно було,—каже, М. Ф.,—працювати по українознавству. І не дивно, що в охранці було заведено «діло про проф. Сумцова»—про його конспірацію. В 70-тих роках М. Ф. зробив подорож до Києва, щоб познайомитися з київськими видатними українськими вченими, як В. Б. Антонович і інші. Згадуючи про це, М. Ф. каже: «яскраво відбилася ця подорож, і досі, як квітка, розливає пахощі». З Харківських українських діячів М. Ф. згадує про сім'ю Єфіменок (Олександру Яковлівну і Петра Савича), про мене. Нарешті, М. Ф. присвячує ліричні рядки Україні і каже, що «для нього вона була притулком до правди». Далі йдуть досить широкі спомини М. Ф.—ча про його власну наукову і громадську діяльність. Перші спроби її для нього були дуже шкідливі, завдяки його українофільству. Він згадує про те, як заборонена була його докторська дисертація 1885 року (про Лазаря Барановича) за те, що він неначе в ній лаяв великоросів, «але це, каже він, була брехня і ніколи ні до великоросів, ні до інших народів ворожнечі у мене не було». Наслідком же цього було те, що він був примушений кинути працювати по історії українського письменства і перейшов на історію загального мистецтва і на російську літературу, а здебільшого на українську етнографію («Малюнки з українського народного слова» 1910 року). У власній сім'ї,—згадує М. Ф.,—панувала російська літературна мова, бо бракувало української школи і громадянських українських установ. Денаціоналізація панувала тоді усюди, влада слідкувала за усіма. М. Ф. згадує, як його власні українські рукописи загинули у цензурі; про це ж він пише й у своїй замітці про кладовище рукописів (надрукована в «Науке на Україні»). 30-ть років М. Ф. вів в таких прикрих обставинах українську наукову і громадську працю. Лекше стало провадити цю культурну працю з 1905 року. «Тоді,—каже М. Ф., і я згадав свою українську мову». Перша його прилюдна промова

¹⁾ Слобожане. Х. 1918, стор. 3.

на українській мові була виголошена на зборах, де вшанована була пам'ять проф. М. С. Дрінова і де був присутнім зять М. П. Драгоманова Бончаревський, професор і політичний діяч Шишманів; це був, як пише шуткуючи М. Ф., «млинець трохи не допечений».

З цього часу М. Ф. зробився співробітником, як каже, шостої великої держави в світі,—преси і написав з того часу сотні розвідок, напів наукових, напів публіцистичних і в російських і в українських часописах, журналах, як то: «Літературно-Науковий Вістник», «Україна», «Сніп» і т. інш. Почав М. Ф. з цього часу видавати й окремі книжки українською мовою. Клопотався,—згадує він,—вправляючи мову і пристосовуючи її до простішого розуміння; бачив поступовий розвиток наукової мови, що давало моральне задоволення. Пишу про це навмисне: хто піде таким шляхом, небуде жалувати. Тоді вийшла і його велика розвідка про Леонардо да Вінчі. З 1907 р., коли виникла надія на краще вільне життя я,—каже М. Ф.—перешов цілком на українські справи. На першому в Харкові Українському З'їзді учителів середньої школи М. Ф. виступив з промовою, яку почав так: «Зараз усе, навіть ті стіни, що стоять навколо, єднають мене з вами і голосно кличуть до спільної праці». Але реакція не дала спромоги розвинутися цій справі. Більш значіння мали виклади самого М. Ф. українською мовою в університеті в осені 1907 р., про українську народну словесність. «У 1910 році,—згадує М. Ф.—Чешсько-слов'янський етнографичний музей у Празі звернувся до мене з проханням організувати при музеї український відділ». Метою життя і споминів М. Ф.-ча було підкреслити національно-культурні права української людності.

Закінчує М. Ф. свої спогади такими чулими словами:

«Ні, вмирати ще рано; вмерти тепер шкідливо; треба жити жити і двічі і тричі проти старого підневільного і безнадійного життя, щоб зогрітись хоч трохи в проміннях теплого сонця».

Ф. ДУНАЄВСЬКИЙ

Професійний добір та його соціальне значіння.

Проблема професійного добору має для людства подвійний інтерес: по-перше, з погляду зросту продукційності, а значить і соціальної моці, й по-друге—з погляду вдалого розвязання професійної долі людей, цеб-то з погляду рівня діяльної задоволеності людства. Коли перша точка зору ставить проблему раціоналізації професійного добору в центр уваги політиків, економистів, техників, то друга будить до цієї проблеми інтимний хвилюючий інтерес—правда, не позбавлений де-якого цілком природнього недовір'я з боку широких мас.

Перша точка зору виходить з мети суспільства, як єдності, що розглядає окремих індивідів та їх професійну долю, лише як засіб до осягнення цієї суспільної мети; для другої ж точки зору, навпаки, кожна окрема професійна доля має вартість сама по собі.

Не трудно помітити, що ця друга точка зору, не дивуючись на її, здавалось би, індивідуалістичність, підносить проблему до без порівнання більшої висоти соціальної важливості, ніж перша. Бо хоч кожен член суспільства зацікавлений в піднесені загальної продукційності, яко можливий співучасник у використанні її продуктів, але інтимно для нього далеко важніша його власна професійна доля, що в значній мірі наперед визначає його пайку участі в споживанню продуктів виробництва, його громадську вагу, ступінь задоволення його гідності, емоційний тон, що буде забарвлювати його професійну діяльність на протязі всього його життя. І оськільки така особиста задоволеність стала б соціально здійсненою не лише для обранців, але й для найширших шарів суспільства, остільки б це потягло за собою такі недосяжні наслідки для цілого характеру й зафарблення суспільних взаємовідносин, таке глибоке наближення до ідеалів соціального устрію, про котре людськість втомилася навіть мріяти.

Можливе чи неможливе таке загальне розвязання професійної долі?—Це залежить не тільки від того, чи пощастиТЬ науці знайти задовільняючі методи для професійних діагнозів та прогнозів, і не тільки від того, пощастиТЬ чи не пощастиТЬ

класові, що прагне до соціального будування, використати ці методи в інтересах людства, а не в інтересах пануючих груп, але також і від того, в якій мірі існуючий склад професійних потенцій людства відповідає тому складові необхідних професійних потенцій, якого вимагає вся сукупність умов даної доби. Бо соціальний хаос, що одбивається на процесі професійного добору, як хаос у використуванні професійних здатностей, заслоняє нам страшніше й загальне біологичне питання: питання про міру професійної здатності людства в цілому до тих завдань, що йому ставить історія.

Однак, як би ми не розвязали це останнє питання, зараз у нас немає даних до негативного його розвязання; отже можливість позитивного розвязання, а значить й ідеального устрію суспільства не виключена, і вже однієї цієї можливості досить, аби надати проблемі професійного добору того особливого внутрішнього хвилюючого відблиску, що він характеризує всі першорядні проблеми.

І тому, коли ми знайомимось з фактами, що відбивають підвищену увагу до питання про професійний добір капіталістичного світу, коли ми дізнаємося про заснування ледве не щодня нової установи для з'ясування цієї справи, про нові закони, що з'являються майже щомісяця, про нові спеціальні видання, що з'являються сливе не щодня,—ми почуваємо, що капіталістичний світ не тільки не перебільшує, але засліплений фетишизмом продукційності зовсім не помічає дійсної сути проблеми і згубного значіння її для самого коріння старого суспільства.

Спробуємо освітити в самих загальних рисах, в чому полягає сама проблема, якого характеру набув рух, звязаний з нею, на Заході, в чому суть тих метод, з котрими підходить зараз західня наука до її розвязання, та в чому найбільші перешкоди, в світлі яких уявляються нам нині перспективи розвязання проблеми.

I.

Суть проблеми професійного добору відбувається вже в самому поняттю «професії». Як що не заглиблюватись в окремі дефінітивні тонкості, то ми спостережемо дві головні тенденції у визначеню «професії».

Одна з них намагається звязати професію з заробітком, друга—з суспільною її ролею. Перша виходить з погляду окремого працьовника, в центрі уваги котрого лежить заробіток, як мета і рація його професійної роботи, для котрого сама робота—лише засіб. Друга виходить з погляду суспільства, як єдності, для котрого окремі професії суть лише знаряддя для

спільногого осягнення загальної мети, і для котрого заробіток є лише засобом виявлення соціального звязку суспільства з його членами, чимсь подібним до соціального пуповиння.

Не трудно помітити, що суперечка між цими визначеннями уявляє собою не просто ріжнодумання, але відбиток двох протилежних соціальних позицій: позиції індивіда, що відчуває себе змушеним росплачуватись за необхідній йому засоби до існування професійною працею, та позиції суспільства, що розглядає професійну діяльність індивіда, як його природну й необхідну соціальну функцію. Ці дві позиції відбивають дві великі доби в розвитку суспільства: вміраючу добу зборання соціальної єдності серед загального хаосу і роздорів та зорю доби, що ще лише тільки починає займатись над історичним обрієм—доби зібраної соціальної єдності. Кожна доба має своє розуміння професії і в звязку з цим і своє відношення до професійного добору.

Як що в світлі соціальної концепції майбутнього професія індивіда є формою його соціальної функції, то для соціального світогляду минулого цей функційний характер професії ріжниться остильки, оскільки виявляється ріжниця самого напрямку суспільного процесу. В звязку з цим і професійний добір, цеб-то розподіл людей по ріжних професіях, носить характер професійної боротьби, тоб-то боротьби за ту чи іншу пайку суспільних продуктів, за которую вже лише з необхідності доводиться виконувати ту чи іншу соціальну функцію.

Професії домінуючі, а саме професії ватажка, царя, судді, жерця, господаря і т. д. розглядаються як невід'ємні прерогативи, особові чи групові, добуті завоюванням, походженням чи ще якимсь засобом, так же, як здобувається майно; ці прерогативи мають яскраво зазначену рацію в наданню власників їх ріжних привілеїв, чи то матеріальних, чи привілеїв чести, чи, нарешті, привілеїв для задоволення жаги активності. Самі ж ці привілеї вважаються не як компенсація з боку суспільства за понесену професійну працю, а, навпаки, ніби вони й повинні належати їх власників самі по собі.

Навпаки, професії пригноблені, починаючи з професії раба, воївонника, хлібороба, кінчаючи професіями вільних ремісників і управителів, а в де-які епохи навіть вчених, літераторів, філософів, розглядалися як доля переможених чи невдач, котрим домінуючі групи дають якусь частку від своїх благ ніби з милостини, і котрі повинні служити своїмпанам не лише за цю милостину, а й по суті свого соціального стану.

Регулюючі сили професійного добору в цю довгу добу історії людства суть конкуруючі апетити і домагання груп і людей, вони обмежуються лише силою опору з боку пригноблених або змаганням апетитів співконкуруючих. В цьому відношенню по-рівніючи байдуже чи то буде ця хижка група зайшлою, що підбиває вільний перед тим нарід в своїх рабів чи данників, чи то

буде стан або класа, що піднеслась з середини самого народу своїми бойовими здатностями і потім використала їх проти власних земляків. Ті, що опинились зверху в цій боротьбі, визначають і пайку здобичі і професійні функції, як для себе, так і для подоланих груп, не беручи на увагу ніяких мотивів, крім одного—збільшити здобич, а в лішому випадкові зміцнити регулярне її постачання, при чому «заробітку» в сучасному розумінні тут ще немає; існує лише «здобич» чи «дохід» для одних, і як милості чи «утримання» для других. І такий росподіл лишається аж доти, доки в народі, в середині чи зовні його, не з'явиться нова група хижаків, остільки дужа, щоб скинути стару і сісти міцно самій. В періоди порівнюючого застою, коли нізвідки не з'являється сила, що може захистити встановлену рівновагу, осягнутий росподіл «професій» і здобичу може зберігатись між нащадками тої й другої групи; і в такому випадкові тим, що вважається за зasadу професійного добору, буде походження чи посадання нерухомістю,—в устрої кастовому, феодальному, становому—однак же, це не змінює сути засади, що дуже добре виявляється при першій же сутичці, яка передає владу до рук фактичного переможця незалежно ні від його походження, ні від його попередніх прав володіння.

Дійсною засадою професійного добору в цю добу є принцип фактичної переваги, котра спирається на все, що може служити їй підтримкою, головним же чином на насильство.

В міру зросту свідомості, солідарності і суспільного значіння груп, що складають не нечисленний вершок, а відносну більшість народу, ця засада відміняється. На росподіл «здобичу» й професійних ролів починають впливати маси, формальною умовою для посадання пануючих постів стає вже не фактична перевага, а «вибори», суспільство аристократичне ступнєво відміняється в демократичне, при чому фактичний зміст такої зміни полягає в тому, що змінюється склад, а іноді й кількість пануючої групи та зовнішні форми захвату й підтримання влади. «Засада виборчості» не є по суті новою засадою професійного добору, а лише модифікацією «фактичної переваги», модифікацією, що є уступом під натиском нових інтересів та сил, що знаходять собі ідеальну підпору у висуванню інтересів суспільства над інтересами його володарів і починають здогадуватись про функційну природу професій.

Але оскільки ґрутовна зміна ще не заходить, оскільки суспільство лишається індивідуалістичним і заснованим на суперництві, остільки й професія розглядається, як заряддя заробітку, а не як форма соціальної функції і силою, що регулює професійний добір, в дійсності по старому лишається сила змагання інтересів з тією лише ріжницею, що військова сила та сила землеволодіння поступаються, а на чільне місце висувається сила маєткового посадання, і що можливість піднятись в лави пануючих формально надається всім. Але умовою необхідною для

останнього по старому лишається здатність фактично переважати, хоча б і в нових формах та новими засобами. Здобич чи дохід переходять в «заробіток».

Нарешті, в міру зросту свідомості соціальної єдності, в міру зростання ваги класів, що творять масу суспільства й пе-рейнятіх ідеєю солідарності, а не панування, стає можливим, хоч би в зasadі, розуміння професії, як засобу заробітку. Ця концепція ще слаба, бо інерція тисячолітніх понять надто міцна, щоб зразу поступитись місцем для нової, але оськільки вона з'являється й закріпляється, остільки з'являється й стає мислимою й нова концепція професійного добору. Отже, як що професія є соціальна функція членів суспільства, а не засіб для заробітку, то, очевидно, що й розподіл цих функцій повинен регулюватись не інтересами й фактичною силою тих або інших осіб чи груп, але виключно соціальною доцільністю. Конкретно це визначало б, що кожна професія повинна виконуватись не тими людьми, що нею оволоділи, чи до неї загнані, а тими, що своїми здатностями природніми й надбаними, найбільш до неї здатні.

Подібна система професійного добору є логичне завершення ідей примату суспільної єдності перед антагоністичними змаганнями індивідів. Коли б їй пощастило здійснитись, вона замінила б засаду фактичної переваги й засади виборчості засадою дійсної приdatності.

Не трудно зауважити, що здійснення подібної системи наразилося би на величезне соціальне утруднення, якого не знала ще жадна попередня система, а саме на трудність сти-м уляції. Оскільки ідивідуальні апетити, домагання матеріальних здобутків, чести і т. п. перестали б бути регулюючою силою в цій новій системі професійного добору, остільки б з'явилася потреба в новій регулюючій силі настільки міцній, щоб вона змогла не тільки повести до максимального напруження діяльності, але й перемогти інерцію старої регулюючої сили, що далеко більш страшна й чіпка, ніж то може здатись на перший погляд, позаяк вона має за собою не тільки тисячолітню спадкову силу звичок історичної доби, але також рештки біологичного інстинкту доісторичного мислівецького життя.

Такою новою регулюючою силою могли б стати або виключно висока свідомість соціальної необхідності, або задоволення, котре б приносила професійна діяльність сама по собі,— професійне задоволення.

Тільки могутнє й довге виховання, послідовно переведене через весь устрій суспільного життя, що кожною своєю дрібничкою демонстрував би з повною наочністю і невідпорною переконаністю для кожної людини можливість і перевагу соціальних мотивів над особовими,— може протягом довгого часу проробити цю титаничну працю, перевести незграбну соціальну машину людськості на рейки нового стимулювання.

Ця згубна протирічність, що зростає на шляху до соціального перебудування і полягає в необхідності соціального перевиховання для здійснення нового устрію і в необхідності нового устрію для здійснення перевиховання,—примушує думку шукати виходу іншими шляхами, хоч би в умовах системи зискової стимуляції.

Цей вихід можна б було знайти в тому випадку, коли б пощастило здійснити таке урегулювання професійного добору, що мало б свою засадою—засаду реальної придатності, а свою регулятивною силою—силу професійного задоволення.

Два питання повинні ми розвязати, аби визнати цей вихід реальним: чи можливо здійснити подібну систему професійного добору і, коли можливо, то чи була б вона дійсним виходом.

Що до другого питання, то суть його полягає в тому, чи може професійне задоволення взагалі існувати, не як виключення, а як соціальна реальність, і як що може, то чи може воно з природи своєї бути силою, що примушує людей не тільки до праці, але й до повного напруження своїх трудових потенцій.

Важко собі уявити в наш час, аби щось було в силі примусити людей відмовлятись від діяльності, що була б ім під силу та одночасно давала задоволення,—особливо як би при тому вони були забезпечені в своїх основних потребах з передумовою доцільного розподілу людей по професіях. Потяг до праці, що дає вихід силам, що захоплює видимим поспіхом, що розгортає перед людиною захоплючу перспективу дальших досягнень, що дозволяє безпосередньо відчути дружній зв'язок з досягненнями тисяч других людей в тій же галузі, що наповнює душу гарячим тремтінням соціального пульсу і передчуттям найвищих перемог людського духу,—таке замилування працею зовсім не є дивним навіть в сучасному суспільстві. Воно є запалюючою силою для тисяч діячів нової формaciї, якими здебільшого є наукові дослідники, робітники мистецтва, техничні конструктори, значна частина організаторів, значна кількість тих кваліфікованих робітників, що керують машинами—напр., пілоти, шоferи, машинисти, монтери і т. і. Ця сила не тільки реальна, але й досить могутня, щоб примусити забувати часами й про малий заробіток й про ріжні недали родинного й суспільного порядку.

Відома анкета Lewenstein'a, переведена 1911 р. серед 5.000 німецьких робітників, виявила помітну групу робітників (8,7% з тих, що дали відповідь), що діставали задоволення в своїй професії, при чому багато з них діставали задоволення незалежно від заробітку, і 1% цей підвищувався в тих професіях, де робота була ріжноманітніша та де гігієнічні умови праці були лекші.

Таким чином, коли ми говоримо про професійне задоволення, ми маємо на увазі не моралізуюче припущення й не ідеальну абстракцію, але реальне, хоч, на жаль, і не дуже поширене явище нашого життя, що приступне спостереженням, вивченю й поясненню.

Оскільки ж професійне задоволення здібне не тільки бути мотивом до роботи, але й джерелом найвищого напруження сил,—воно має всі ті позитивні соціальні данні, завдяки котрим зберігається при всіх своїх хибах стимул зиску.

І в цьому треба шукати відповіди на друге з поставлених нами вище питань—на питання про те, чи придатним буде професійний добір, заснований на професійному задоволенню та реальній придатності, стати дійсним розвязанням основної соціальної антитези сучасності. Як-би подібний добір був здійснений, розвязання антитези було бсягнуте, бо стимул, необхідний для нового суспільства, був би здійснений без необхідності попереднього здійснення для того самого суспільства.

Далеко складнішою буде відповідь на перше питання: чи можливе само здійснення подібного добору в дійсності.

Три основних трудністі лежать на шляху до його здійснення: трудність технична, трудність соціальна та трудність біологична.

Трудність технична полягає в тому, щоб виробити методи досить точні й практичні для визначення властивостей необхідних для різних професій та для переведення професійного діягнозу людей, а також в тому, щоб знайти організаційні методи для реалізування небувалого й грандіозного завдання—правити професійною долею міліардів живих істот.

Трудність соціальна полягає в тому, щоб організувати соціальну силу, яка не тільки захопиться подібним завданням і здібна буде збити опір дуже й дуже міцних ще сил, що будуть всіма засобами проти цього боротись, але й здібною буде зреалізувати й твердо довести до краю саме виконання завдання.

Трудність біологична полягає в тому, щоб професійна придатність самого людства в цілому виявилась відповідною його професійним завданням. І ця остання трудність—сама страшна, бо як-би були знайдені всі методи й усунені всі перепони соціальні і всі люди були б розподілені по професіях, для котрих вони придатні, а тоді б виявилось, що для значної кількості професійних місць людей не стає, або ж для значної кількості людей відповідних їм місць не стає або ж для значної кількості людей не існує зараз взагалі професій, що дали б їм професійне задоволення,—в таких випадках розвязання завдання могло б стати під величезною загрозою.

Однак, доки відповідних підрахунків не зроблено, у нас немає підстав боятись таких можливостей, коли ж підрахунки будуть підведені й пессимістичні припущення справдяться,—це буде тільки визначати, що людськість стоїть перед новою великою проблемою, котру зараз можна (ї повинно) передбачити, але котра реально перед нами ще не стоїть. Нам зараз досить того, що йти назустріч цій проблемі нам необхідно навіть і в тому разі, як-би розвязання її для нас здавалось недосяжним.

А не йти до неї ми не можемо тому, що друга трудність—соціальна—вже поставлена на чергу до розвязання історічним

ходом подій, а саме—суворою боротьбою класів, що рано чи пізно поставить питання про нові підстави професійного добору в цілій його гостроті.

Ця проблема стане перед свідомим свого положення соціалістичним суспільством не лише тому, що цього буде вимагати забезпечення максимального виробництва, але також і тому, що соціальна раціоналізація професійного добору логично випливає з основної організуючої ідеї соціалізму—з усуненням самого регулювання господарчого процесу і планування його в інтересах цілого науковим шляхом. Мова йде тут про наукове планування в інтересах суспільного цілого найважнішої з продукційних сил—сили робочої, причому не в розподілі її кількости, а якості, згідно класичної формулі «від кожного по його здатностях і кожному по його потребі», формула, що в першій своїй частині відповідає формулі розвинутого буржуазного суспільства: « всяка людина на своє місце» (right man of right place).

В освітленню цих міркувань найновіші західні спроби т. з. «професійної орієнтації», що викликають надзвичайно швидке зростання суспільної уваги до себе цікавості, суть не просто цікаві винаходи чи втішна вигадка, а надзвичайно важливий симптом виключної важності соціального процесу, що лише починає накреслювати свій справжній зміст і своє можливе історичне значіння.

Всі спроби, оскільки можна судити по літературних даних та по особистих вражіннях, мають відношення не до першої другої з зазначених трудностей,—а лише до третьої, саме до методики аналізу професій та професійної діагностики людей. Нам потрібно ознайомитись з цими спробами, аби знати, що вони обіцяють та на які наражаються труднощі, і щоб з'ясувати, в якому напрямку повинна йти в звязку з цим наша власна наукова робота.

II.

ЗОВНІШНІЙ ХАРАКТЕР РУХУ ПРОФЕСІЙНОЇ ОРІЄНТАЦІЇ.

Щоб зважити й оцінити характер і значіння того руху, однаково й наукового й громадського, що звязаний з іменем професійної орієнтації, потрібно знати й зовнішні форми його вияву, цеб-то ті вияви громадської уваги й діяльності, що воно породило,—його, так би мовити, соціальний резонанс і той науковий ґрунт, цеб-то ті теоретичні передумови й методологічні підстави, якими він ідейно живиться.

Соціальний резонанс руху професійної орієнтації досить імпозантний, особливо як що взяти на увагу дуже молодий вік руху.

Минуло всього коло п'ятнадцяти літ з того часу, як в Америці народились спеціальні установи для керування по

обранню професії («vocation guidance bygeaux»), що з'явилося, треба думати, не без ідейного зв'язку, до де-якої міри, з науковою Тейлора (котрий у своїй віданій праці про наукову організацію виробництва висував засаду: «кожна людина на своєму місці», right man of right place,—як одну з підстав наукової організації).

Праця цих бюро притягала до себе увагу психологів, котрі зробили спробу підійти до того ж завдання з наукової точки зору. Ці перші спроби звязані з іменем Мюнстерберга, німця з походження, і професора Гарвардського університету. Опис його експериментів по психологичному добору телефонисток та трамвайних провідників, опублікований в «Grundzüge der Psycho-technik» (1913 р.), став першим літературним товчком для всіх послідуючих спроб.

Першим важливим соціальним фактором, що значно сприяв розповсюдженню нової ідеї та її перевірці на практиці, стала війна. Розкриваючи й загострюючи проблеми, що назрівали вже в мирний час, війна щедро втягала в іх розвязання все нові й нові засоби та все нові й нові сили.

Щоб використати в належній мірі перевагу, що давала техніка арміям, потрібна стала величезна кількість спеціалістів, котрих належного числа не було і котрих необхідно було підготовити масами в найкоротший термін: шоферів, літунів, повітряних спостерігачів, радіотелеграфістів, артилерійських наводчиків і т. д.. При обмеженій кількості інструкторів і необхідності підготовки спеціалістів в найкоротший термін умілий попередній вибір учеників мав особливе військове значення.

В цьому напрямку роботи вели одночасно обидві воюючі сторони (невідомо лише, чи робилось щось в цьому напрямку в Росії). Найбільші поспіхи виявилися як раз в тій професії, що в цій війні відограла найбільш яскраву роль—в професії літунів (Франція, потім Італія, Англія и Америка. Німці зайнілись серйозно цією проблемою лише під кінець війни).

Найбільш грандіозним по своєму маштабові пристосованням психологичного добору для військових цілей був гіганський експеримент, переведений в 1918 році в Америці над 1.700.000 жовнірів та 40.000 офіцірів. Цілий рік готовувався з американським темпом до цієї роботи спеціальний Psychology Committee при найближчій допомозі American Psychological Association, цеб-то фактично майже всіх психологів Америки. Спеціальний добір дослідників, що складався з психологів та студентів старших курсів психологічних факультетів, проведених через спеціальні двохмісячні курси, працював на протязі всього 1918 р. На підставі цих іспитів, переведених з глибокою таємничістю, була переведена браковка жовнірів, виключення цілком непридатних, призначення на чорні роботи нездібних до строю, комплектування унтер-офіцірських і офіцірських шкіл, нівелювання складу частин по рівню інтелігентності, набори в спеціальні часті і т. д.

Для характеристики значіння цього експерименту Ліпман наводить слова Dodge'a, котрий вважає, що «цей експеримент може дати підставу для розвитку військової психології, чинність котрої буде сильніш, ніж чинність 42 см. гармат».

Вже під час війни, а ще більш після війни, в добу демобілізації, цікавість до наукового визначення професійної придатності з наймовірною швидкістю захопила промислові кола. Я розпоряджаю лише даними, що стосуються Німеччини, але й вони досить показні. В Німеччині рух професійної орієнтації покалічено вузько-приватно-власницьким характером його використування. А саме, поруч з звичайними у цілому світі бюро порад по добору професії (*Berufsberatung*), що організовані майже при всіх біржах праці, переводиться також особливий вибір (*Berufsanslese*) найбільш придатних на ту чи іншу окрему працю. Для цього існують окремі лабораторії, що не дають поради робітникам, яку вибирати професію, але дають поради працездавцям, кого з кандидатів вибирати для даної професії.

Такі лабораторії, іноді досить багаті спеціальними апаратами, влаштовані на підприємствах: Круппа, Даймлера, Людвига Леве, Авгсбург-Нюренбергських машинових фабрик, Т-ва Ауер, Загальної Компанії Електрики, Сіменс і Шукерт, Цейс, Уніон, Агфа, верфи Блом та Фос в Гамбурзі, при всіх майстернях німецьких залізниць (для машинистів окрема центральна лабораторія в Дрездені), трамвайніх провідників, при школі телеграфистів для т. з. *Schnell-Telegraph* і т. д. Treba зазначити, що саме в цих лабораторіях, а не в бюро для *Berufsberatung* прикладають свої сили німецькі вчені.

Не менш помітна і та участь, що бере в русі громадська діяльність. В цьому відношенню, звичайно, на першому місці стоїть Америка.

Надії, що покладаються американцями на здійснення засади «кожній людині її місце», зформульовані характерним для них засобом—переведенням на долари—виливаються в суму 60 мільярдів долларів додаткового річного доходу для одних Сполучених Штатів. Привабливість цієї суми мабуть визначає той розмах, що надається заснованому минулого року спеціальному інститутові, на чолі якого стоїть відомий Cattell та ректор Jale університету, котрому поставлена мета—не більше й не менше—як господарче відбудування всього післявійськового світу.

В Англії відповідний National Institute of Industrial Psychology ставить собі метою «підтримку й пристосовання психологічних й фізіологічних дослідів в цілях поліпшення положення людини в промисловості й торговлі». На чолі Інституту стоїть рада, в ній беруть участь декілька десятків професорів-фізіологів, психологів, педагогів, медиків та представників політичних течій (в тому числі Асквіт, Бальфур), робітничої партії, тред-юніонів та промисловців.

Найстаршою заснованою на континенті установою є «Office international pour l'orientation professionnelle» з Christians'ом на чолі, що працює при жвавій участі проф. Decroly; вона зародилася ще до війни в Бельгії.

В Іспанії вже кілька літ працює й видає свої *Annals Institut d'orientation Professional*.

В Мілані організується *Instituto Fisiologia sociale* при участі професорів Doniselli, Pugliese, Patrizi. Інститут буде мати три відділи: фізіології споживання, фізіології праці та експериментальної педагогіки з спеціальним бюро для професійної орієнтації. В Токіо Інститут Промислової Психології (*Kyusho Kai*), що буде, між іншим, навчати директорів підприємств психофізіології робітників.

Участь державної влади виявляється в цьому русі найдужче у Франції, де всі бюро професійної орієнтації з осені 1922 р. одержують державну підтримку та де існують спеціальні комітети при міністерствах праці, гігієни та соціального забезпечення.

В Німеччині остання конференція розробила минулої осени план спеціального Reichsamт для питань професійної орієнтації.

Що торкається, нарешті, зовнішніх виявів наукової роботи, то вони не менш численні.

В Америці *vocational guidance* розробляється майже при всіх університетах (а де-які університети, як переказують, завели психологичний іспит, як обов'язкову умову прийняття в студенти, замісць іспитів, саме Нью-Йоркський, Колумбійський і почасти Чикагський). У Франції праці ведуться в *Institut de Psychologie* при Сорbonі, *Laboratoire de Psychologie du Travail* при *Conservatoire National des Arts et de Métiers* (I. A. M. T.), де з цього року видаються осібні дипломи для тих, що скінчили по спеціальностях організації праці, далі в *Institut Lannelongue d'Hygiène sociale* (де працює *Frois*). В Швейцарії існує *Cabinet d'orientation professionnelle* при Інституті Ж.-Ж. Руссо та кабінети при університетах Цюрихському та Женевському. В Німеччині працює проф. B. Штерн (Гамбургський університет), далі проф. O. Lipman (*Institut für angewandte Psychologie* коло Берліну), проф. Mege (*Labatorium für industrielle Psychotechnik* при Шарлоттенбергській палітехніці), проф. Rypp, що зібрав при Берлінському університеті багату колекцію матеріалів по психологічній методології, проф. Giese в спеціальній лабораторії в Галле, Ropprecht в Кілі і багато інших. Існують заклади також в Чехії, Польщі, Швеції, Фінляндії, Японії, Венгрії, Румунії, Південній Америці. Що торкається спеціальної літератури, то вона вимірюється вже сотнями видань,—коли лічити книжки, що трактують спеціально проблеми професійної орієнтації,—та тисячами, коли брати книжки, що найближче до неї стосуються. Існує коло десятка спеціальних періодичних видань, (*Praktische Psychologie*, *Psychotechnische Rundschau*, *L'orientation professionnelle*, *La formation professionnelle*, бельгійські *Bulletin Trimestriel* і т. д.) Окремим

статтям по питаннях профес. орієнтації присвячують все більше місця в журналах психологичних, технічних, економічних та інш.

Нарешті, покажчиком служить і часте повторення спеціальних з'їздів, з котрих три носили міжнародний характер (останній 1922 р. в Мілані) та ставлення питань профес. орієнтації на з'їздах інженерів, на конгресах психоаналітиків, на останньому (Віденському) конгресі соціологичному і т. д.

Кожний тиждень приносить відомості про якусь нову установу або новий журнал, нову книжку новий курс лекцій і т. д.

Такими є маштаб та зовнішні рямці цього руху. Вони свідчать, звичайно, не стільки про практичні досягнення його, скільки про гостроту зачепленої ним соціальної проблеми та бурхливість сподіванок, звязаних з можливістю її розвязання. Де ж той науковий ґрунт, на якому став можливим такий швидкий росквіт?

В ріжких країнах профес. орієнтація базується на даних ріжких наук. Головними з них будуть три: психологія, фізіологія та медицина. Однак, медицина по суті справи обмежує свою ролью негативними порадами, попередженнями від професій, особливо шкідливих при даному стані здоров'я; фізіологія (главним чином праці Ж. Амар у Франції) ще не сказала в цій галузі свого рішаючого слова. Основні спроби професійної орієнтації проходили й проходять до цього часу в цілому світі під прапором т. з. диференціальної психології.

Суть диференціальної психології у відміну від загальної полягає в тому, що вона ставить своїм завданням не відшукування загальних законів психичного життя, що мали б силу для всякої людини, але вивчення ріжниці між людьми та групами людей, студіювання індивідуальних особливостей, на підставі котрого диференціальна психологія намагається з'ясувати звязок та взаємну залежність окремих психичних властивостей, їх походження та значення. Таким шляхом диференціальна психологія намагається пійти до розуміння структури духового життя особи, як цілого, у відміну від психології загальної, що задовольнялась досі або визначеннями й описами, або експериментувала над окремими елементарними фактами, як відчування, реакції уваги і т. п.

Ідейним матеріалом, що ліг в основу цього нового напрямку в психології, стала, з одного боку, точна метода, експеримент, що закріпився в загальній психології з часів Вебера та Вундта, з другого боку—збільшення цікавости—не зважаючи на свою методологічну невибагливість—до спроб окремих психологів трактувати проблеми характерів, цеб-то до спроб, склерованих на вивчення не психичних елементів, а психичного цілого.

Традиції лабораторної методики, що заважали психологам—особливо німецької школи—віднеслись серйозно до цих характерологічних спроб, були почали ослаблені в своїй зарозумілій претенційності в звязку з загальним методологічним зворотом

кінця XIX в., звязаним з іменням Карла Менгера—з одного боку, Віндельбанда й РіккERTA—з другого. Цей зворот висунув проблеми ідеографичні, цеб-то проблеми описів, систематизації й оцінки конкретних процесів, на рівну ногу з проблемами номотетичними, цеб-то проблемами закономірностей.

На ґрунті цього звороту стало можливим, не порушуючи наукової гідності, задовольняти свої природні інтереси до дослідження більш високих психологічних функцій та тих своєрідностей, що в цьому відношенню відріжняють людей. Необхідно було тільки знайти методу, придатню для таких дослідів і в той же час маючу основні властивості справжньої пристойної методи.

Такою методою й стала метода «тестів», вперше описана в 1890 р. американським психологом Cattel'em (Mental Testes and Measurements). Однак, перші спроби були несміливі і майже не виходили за межі тих психічних властивостей, котрими займалась ще до того німецька лабораторна психологія (Cattel вивчав динамометричні натиски, рухи рук, час реакцій, поділ ліній пополам, кількість засвоєних пам'яттю літер і т. д.).

Дійсне ж значіння для психології й те місце, що вона придбала в науці згодом, надали цій методі праці Альфреда Біне, що він переводив на протязі ряду років вкупі з шерегом інших дослідників; вони пробили цій методі дорогу й привели до загальнозвісної системи вивчення розумової обдарованості дітей.

Нова метода притягала до себе увагу не лише психологів, але й правників, педагогів, психіястрів й соціологів. В ній добачили можливість збудувати науку, що полішаючись точною, охопила б ряд нових й більш складних та важливих психічних фактів, для т. з. «індивідуальної психології».

На протязі десятка років з'являється ряд спроб пристосувати нову методу в педагогіці, спроб, що завершилися систематичними селекціями школярів для переправлення їх у вищі народні школи в ряді міст Німеччини, обов'язковими по закону іспитами інтелігентності для всіх школярів в Австрії, та величезними іспитами для прийому до ріжних шкіл і навіть до університетів в Америці (про них ще точних відомостей не маємо).

Одночасно переводились систематичні досліди над психологією зізнання свідків (Aussage), що мають величезний інтерес для судових цілей та майже неоглядні досліди в галузях психопатології, порівнюючої психології рас, віків, полу, над індивідуальними ріжницями в окремих функціях—як сприйняття, увага, уявлення, пам'ять, судження, всиляння, інтереси, темпераменти, емоції і т. д. З працями в новій галузі звязують свої імення такі психологи, як—Холл, Герман, Горндейк, Ієкес, Декролі, Клапаред, Лан і багато сотень інших. В. Штерн дає першу спробу витриманої теоретичної систематизації нової науки (Differentialle Psychologie), а наведена ним неповна бібліографія перевищує вже в 1921 р. дві тисячі окремих назв.

Однак, всіх цих окремих завдань не було досить, аби надати новій методі захоплення й внутрішньої певності, що їй бракувало. Надати їй цієї сили судилося тільки професійній орієнтації, що взяла її за свій базис.

Зворот психології в напрямку диференціальних дослідів та метода тестів—це й стало тим науковим ґрунтом, на якому росте професійна орієнтація в її сучасному значенню.

(Далі буде).

ПРОФ. О. ФЕДОРОВСЬКИЙ.

Краєзнавча робота в Харкові і на Слобожанщині.

Харків—великий університетський центр, здавна був одним з осередків наукового вивчення України і поширював свою краєзнавчу діяльність не тільки на Харківщині, але й далеко поза її межі. Два колишні університетські наукові товариства «Общество Испытателей Природы» и «Историко-Филологическое Общество» провадили поважну дослідчу роботу переважно краєзнавчого характеру. Харківське «Общество Любителей Природы», що виникло порівнюючи недавно, об'єднувало аматорів, натуралистів і шкільну молодь, серед котрої вербувало корисних молодих робітників і ширило ідею охорони природи. Перші два товариства мали поважні органи: «Труды Общ. Испытателей Природы» і «Сборники» і «Вѣстникъ Историко-Филологического Общества», добре відомі фаховцям. «Бюллетени Общ. Любителей Природы» були часописом науково-популярного типу, але дуже живим і цікавим.

Низка організацій науково-прикладного характеру, як «Харьковское Общество Сельского Хозяйства,» Обласна Сільсько-Господарська досвідна станція, Ентомологичне Бюро Губернського Земства та інші, що по самих своїх завданнях були організаціями краєзнавчими, звертали в своїй роботі найпильнішу увагу на чисто наукові питання і також мали свої видання.

Як раз в останні перед війною роки і особливо вже під час війни інтерес до вивчення місцевого краю і значіння, якого надавали цьому вивченню, дістають у нас, як і всюди, загальне визнання. Губернське Земство роспочинає гідрологичне, потім ґрунтово-ботаничне досліджування Харківщини, доручене проф. А. В. Набокіх і проф. В. І. Талієву, і гіпсометричну дескрипцію під керовництвом Ю. М. Шокальського. Всі польові роботи до цих досліджувань було вже закінчено, але з-за обставин часу, наслідки їх не оголошені, що ж до вивчення ґрунту то результати цієї праці, певно, в значній мірі загинули зі смертю керовника

Розвиток інтересу до місцевої природи виявився в надзвичайно швидкому зрості екскурсійної справи, організацію якої провадило почасті «Общ-во Любит. Природы» і яка широко

розвивається особливою екскурсійною секцією «Харківського Общества Грамотності».

Цілі стаціонарного вивчення природи мала задовільнити Північно-Донецька Біологична станція «Об-ва Испыт. Природы», заснована ним коло м. Змійова, і яка за недовгий час свого існування згуртувала значну групу молодих дослідувачів і студентів, а також кількох видатних учених (В. М. Арнольді, Ю. А. Філіпченко, Н. В. Воронков †), переважно гідробіологів, але також і інших фаховців.

Наслідками збільшення інтересу до місцевого краю являються між іншими два корисні видання: «По окрестностям Харькова» історично-природничий справочник, з ботаничним, геологичним і кліматологичним відділами, виданий студентами Харківського Університету р. 1916; і виданий в-вом «Союз» р. 1918 збірник «Природа и население Слободской Украины», досить велика (335 стор.) колективна праця за редакцією В. І. Талієва, що подавав дані з географії, кліматології, геології, ботаніки, зоології, ґрунтознавства, археології, історії, етнографії, економіки, топографії, екскурсійні маршрути.

Революція, звичайно, відбилася і на справі досліджування нашого краю. З перелічених вище організацій припинили своє існування «Х. Ист.-Фил. Об-во», «Х. О-во Исп. Природы», «Х. О-во Грамотності». Лише року 1922 поновило свою діяльність «О-во Исп. Природи», яке, однаке, загубило свою Північно-Донецьку Біологичну Станцію, пограбовану й мало не до щенту зруйновану о колишніми мешканцями.

Діяльність інших установ, що провадили краєзнавчу роботу при постійних змінах влади, підлягала ріжним пертурбаціям і лише в останній час так сяк налагоджується.

До того ж треба додати жахливі витрати культурних сил: смерть цілої низки видатних наукових діячів, що присвячували свої сили краєзнавчій роботі. Серед цих втрат цілком непоправними являються: смерть академика М. Ф. Сумцова, проф. Л. В. Рейнгарда, проф. Н. В. Воронкова, проф. М. А. Алекseenko, пр.-доцента М. Я. Савенкова, проф. А. А. Потебні і цілої низки інших.

Кілька видатних діячів місцевого краєзнавства кинули за цей час Харків і працюють в інших місцях, як проф. В. М. Арнольді, проф. В. І. Талієв, Г. І. Ширяєв, К. А. Угринський та інші.

Можна сказати, що краєзнавча робота за останні п'ять років провадилася в надзвичайно тяжких умовах. Одним із проявів цих умов є майже повна відсутність наукового друкованого слова. Всі вищеперелічені наукові й науково-популярні журнали припинилися і до цього часу жодний з них не має можливості друкуватися. З нових періодичних видань журнал «Наука на Україні»—единий науковий журнал в Харкові, призначений, однаке, для цілої України, зовсім не має краєзнавчого характеру і цілком не задовільняє потреби в оголошенні праць хоч би тільки Харківських учених.

Ця відсутність наукової преси є, звичайно, великою перевагою для діячів науки, в тому числі й для дослідувачів краю. Безумовно, це найгірше відбивається на діяльності їх і не тільки затримує поширення надбаного знання, але й пригнічує інтерес до дальшої роботи і таким чином мало не зовсім зупиняє наукове краєзнавство.

Коли ж до цього додати ще цілу низку додаткових умов, що творять надзвичайно важкі обставини праці,—повну матеріальну незабезпеченість наукових робітників, відсутність потрібного наукового оточення, зруйноване впорядження й обладнання, руїну лабораторій і кабінетів, повну відсутність літератури та інші, то буде ясно, що рівняючи до Росії, українське краєзнавство перебуває в незрівняно гірших умовинах і, звичайно, представники його не мали й не мають змоги виявити особливо інтенсивної праці.

Однаке, не дивлячись на всі ці несприятливі умовини, краєзнавча робота провадиться і, подекуди, з великим поспіхом. Це є, звичайно, наслідком широї відданності справі досліджування.

Зрозуміло, що в Харкові краєзнавча робота цілком не припинялася і весь час йшла роз'єднано, часто без звязку з якимись-то установами й тому ми беремося розглядати цю роботу просто по фахах. Звичайно,—наші відомості далеко не вичерпуючі й не зовсім рівномірні, але ми вирішили поділитися бодай тим, що нам відомо.

В галузі географії прив.-доц. Н. І. Дмитрієв продовжував свої роботи по досліджуванню льодовикових відкладів на Харківщині, простежив межу поширення валунів, які занотовано ним в 35 точках губернії («Наука на Україні» № 4). Він же займався питанням про рельєф України і зібрав до цього питання значні матеріали.

В останій час питанням про річні долини України і зокрема Харківщини, в звязку з льодовиковою добою, зацікавився також і проф. А. Л. Рейнгард.

Що до гіпсометрії Харківщини, то гіпсометричну дескрипцію її, під керовництвом Ю. М. Шокальського, було закінчено ще за часів війни і зібрані матеріали обробляються зараз Ю. М. Шокальським. Ми нетерпляче ждемо оголошення незвичайно цікавих і інтересних для нас наслідків обробки.

По гідрології надруковано було короткий опис рік західньої й східньої частин Харківщини в «Отчетах» губернської земської управи.

По лінії геології треба згадати «Геологический очерк гор. Харькова и его окрестностей» и популярний, «Геологический очерк Харьковской губернии», які ввійшли до збірника «Природа и население Слободской Украины». Обидва начерки написані автором цих рядків.

В галузі гідрогеології після вдалої роботи М. М. Лапіна про Харківщину, надрукованої в отчетах губернської земської

управи за р. 1915, продовжував збирання матеріалів про бурові щілини на Харківщині О. С. Федоровський. Він же зібрав значні відомості що до бурових щілин м. Харкова, які готуються до друку. Ним же складаються докладні геологічні розрізи м. Харкова з околицями. Рівнобіжно з цим питання про дебет щілин, хитання рівня артезіанських вод і напрям водного потоку в різних виднокругах розроблює проф. Н. Г. Мікашевський.

Досліджуванням ґрунтів Харківщини займається Н. А. Ремізов, який докладно вивчив кілька невеликих районів: коло ст. Лозовенька (зоотехнікум), коло ст. Борки, ст. Бабаї.

Що до корисних копалин провадив роботу О. С. Федоровський, що зібрав данні по всіх видах їх в губерні. Данні, почасті ввійшли до «Мапи корисних копалин України», виданої Українським Геологічним Комітетом; а в останній час провадив дослідження фосфоритів та інших корисних копалин Ізюмського повіту.

В галузі ботаніки продовжувалися роботи школи проф. В. М. Арнольді по вивченю фітопланктона рік і озер Харківщини. Проф. Л. А. Шкорботов оброблював матеріали по фітопланктону р. Донця для вияснення можливості водопостачання м. Харкова річною водою. Н. Т. Дідусенко підготувала до друку працю про фітопланктон озера Лиман Змійовського повіту і веде роботу по «лиманах» (терасових озерах) Харківщини й вкупі з А. І. Прошкіною вивчає фітопланктон ріки Мжи та її допливів. А. І. Прошкіна закінчила роботу по планктону й квітковій флорі ріки Вовчої і солончакових водойомів Харківщини.

Вивчення цвіткових рослин провадив на Куп'янщині М. В. Клоков, на Харківщині—Н. І. Котов, ширшими ж ботаніко-географичними питаннями займався Є. М. Лавренко, що зібрав уже великі матеріали по ботаничній районізації Харківщини і закінчив велими цікаві праці про болотнинники.

По прикладній ботаніці роботи зосереджувалися в Фітопатологічнім Бюро обласної досвідної станції, де, після смерті проф. А. А. Потебні, продовжує успішно роботу по вивченю паразитичних грибів краю Т. Д. Страхов.

По зоології хребетних працює В. Г. Аверін, що зібрав значні збірки з орніто-фауни Харківщини, а в останні роки спеціально вивчає в цьому відношенні величезне озеро Лиман Змійовського повіту. Під керовництвом В. Г. Аверіна, як голови Всеукраїнського Товариства Полювання, з великим успіхом провадиться збирання матеріалів про ссавців Харківщини. В цьому напрямі працював Н. Н. Мігулін (кажани) і значних наслідків дійшов В. С. Віноградов (гризуни).

По зоології безхребетних продовжували працювати Т. В. Родіонова і М. П. Марков, вивчаючи фауну прісних вод, а М. П. Марков вивчав також паразитів птахів, риб і низких звірят. Н. Н. Фадеєв закінчив працю про коловороток Донця й інших водойомів.

В галузі антропології, окрім видатних праць проф. А. А. Івановського про вплив голодування на антропологичні відзнаки населення Росії та України («Наука на Україні» №№ 3 і 4), також досліджування дітей провів Л. П. Ніколаєв, теж досягши важливих наслідків (друкується в журналі «Врачебное Дело»).

По доісторичній антропології працював Л. П. Ніколаєв, проробивши досліди над кульшами кістяків з роскопувань на Харківщині, що дали цікаві вказівки на ріжніродність кульші у кочовників і осідлих племен. Л. Чучукало працювала над доісторичними черепами з Харківщини.

По археології робота гуртувалася навколо Археологичного музею, якого р. 1920 було відокремлено від «Музея Ізящних Искусств» Харк. Університету в нове помешкання з новою перебудовою в розміщенню експонатів. Тут провадилася реєстрація всіх пам'яток губернії, складалися докладні карткові покажчики і кілька археологічних мап з ріжких категорій пам'яток і культур. Проведено кілька екскурсів на стоянки, городища, могили і зольники, під час яких зібрано масовий матеріал. Найдокладніше вивчалися околиці Харкова, де відшукано багато пам'яток. Велике число кераміки звірячих кісток, а також і інших недобитків культури зібрано на Донецькому Городищі і на зольниках в ріжких місцевостях.

Проф. О. С. Федоровський провадив роскопування в Змійові (покорчені кістяки) і в Липовій Роші (бідний скито-сарматський могильник), дослідив стоянки на ріці Мжа в Харківському повіті, по Донцю в Змійовському й Ізюмському повітах, де найважливішими були знахідки тарденуазької культури. Він же дослідив деякі майдани в Змійовському, Валківському, Ізюмському повітах і зольники в Харківському і Богодуховському. Займався зведенням і обробкою всього археологічного матеріалу по Харківщині, що зберігається в Харків. Археолог. Музеї, а також в інших місцях, як і всіх літературних відомостей для монографії «Археология Слободской Украины», перший том якої (категорії пам'яток, камінний та бронзовий вік), уже закінчено. Надрукував статті: «Доісторичне минуле Харківщини»; «Природа и население Харьковской губернии», Харьков 1918 г., «Доисторические древности в бассейне р. Донца» («Изв. Лисичанского Музея 1921»); «Доисторические разработки медных руд и металлургия бронзового века в Донецком бассейне» (Воронежский Ист.-Арх. Вестник № 2, 1921); «Две бронзовые статуэтки Харьк. Археологического Музея» («Наука на Украине» № 4, 1922).

Г. І. Тесленко брала участь в роскопуваннях Верхнє-Салтівського могильника, де вона відшукала надзвичайне хинське свічадо з драконом та інші нові для могильника речі. Вона ж дослідила городище коло с. Люботин Валк. пов. і зібрала матеріал про поширення зольників і звязаної з ними кераміки з дірочками по краю. Дві перші праці зладила до друку.

А. А. Потапов вишукав і вивчав кілька стоянок по р. Мерлу, групи зольників і поораних могил в околицях Богодухова, а також знав групи великих майданів Валківського повіту.

Л. Н. Соловйов вивчав кілька стоянок по р. Уди, дослідив низку місць з ріжними пам'ятками і склав археологичну mapу околиц Харкова.

М. Я. Рудинський (Полтава) видрукував роботу «Дюнні стації неолітичної доби з побережжя Ворскла», що стосуються до тарденуазької і робенгаузенської культур в Охтирському пов. в «Записках Українського Наукового Товариства на Полтавщині» Вип. 1, р. 1919.

В. А. Бабенко (Бовча) продовжував свої довголітні роскопування Верхнє-Сайлтівського могильника, а також роскопував Бовчанське городище, де здібав кераміку трьох ріжних типів, зокрема Салтівського. Наслідкі роскопувань передано до Бовчанського музею.

Велику роботу провів Н. В. Сібільов (Ізюм), який вишукав численні схованки пам'яток старовини в Ізюмському повіті: коло с. Петровського і Великої Комишевахи, коло впливу річок Берека до Донця в 30 точках, по Донцю коло слободи Верховкиної—в 11 точках, коло с. Співаківки, Заводів, хуторів Герсеванівки, Викличивки, Сніжковок, в околицях Ізюма—в 11 точках та в інших місцях. Численні пам'ятки належать до раннього й пізнього неоліта бронзового віку, скіто-сарматської, готської, римської, пізно-кочевницької культур, до татар Золотої Орди і словян.

Ю. В. Богданович (Ізюм) вишукав коло Ізюма надзвичайну майстерню середнє-неолітичних кремінних знарядь.

С. Ф. Таранов (Ізюм) знайшов добру стоянку з мішаними культурами коло с. Гончарівки.

І. І. Різниченко і В. І. Різниченко зібрали значну кількість пам'яток XVI-го віку на Цареборисівськім городищі, а І. Ф. Гончаренко коло Цареборисова знайшов незвичайну многолику бронзову статуетку, як гадають, Золотої Орди.

Праця по етнографії провадилася навколо двох установ—коло «Музею Слобідської України» і коло «Кабінета Славяно-русской филологии» ІНО. При Музеї існувала де-який час особлива «Етнографична Комісія» Харківського Комітета охорони пам'яток мистецтва і старовини. В праці музею брали участь: акад. М. Ф. Сумцов († 1922), проф. Д. К. Зеленін, Р. С. Даньковська, Н. Є. Редін, Ф. Ю. Зелінський. В кабінеті словяно-русської філології, де мається окремий етнографичний відділ, працювали учні проф. Д. К. Зеленіна, студ. б. «Академии теоретических знаний» і студенти ІНО.

Етнографичні екскурси, завдяки повній відсутності коштів, відбувалися лише в Харкові та його околицях.

При Музеї було складено етнографичні програми—для зборання народних дитячих цяцьок (надруковано у в. 2 «Воронежского Ист. - Арх. Вестника» р. 1921), для вулишних

спостережень, для збірання окрас на вікнах, збірання обрядових печив, для збірання відомостей про обряди Зелених Свят і Купайла, анкету для збірання дитячих цяцьок (для школярів), план досліджування базарів, ярмарків, інструкцію до збірання етнографичного матеріалу й план етнографичного екскурсу на певну тему. На прохання Полтавського Губкописа редагувалися його програми. Okрім того, Музеєм зібрано відомості про місцевих кобзарів (слова й мелодії пісень), про прикраси вікон і хат, про сучасні дитячі народні цяцьки, обрядові печива, обряди Зелених Свят і Купайла на Змійовщині (записано мелодії обрядових пісень), про Різдвяні й Великодні Свята, хресні ходи й про лікарські трави.

Учнями проф. Д. К. Зеленіна записано кілька тисяч «частушек» та інших сучасних модних народніх пісень. «Частушки» вивчаються переважно зглядно на відбиток в них народніх настроїв—відгук на сучасні події, політичне й громадське життя країни, позначається також вивчення пісень з боку тих соціально-психологичних законів моди, яким підлягає ступінь (глибина) поширення в масах окремих модних пісень і протяг захоплення ними мас (хвили моди).

Вивчено зовнішній побут і народну словесність у великоруських селях—с. Залінейное (Заваліно теж) Конградського повіту, с. Дічья Льговського повіту (тут, між іншим, характерними є «саяни»—сарафани старовинного крою, шиті з простих полотнищ, фарбованого корою вільхи холсту, без всякого крою), частково с. Солдатське Грайворонського повіту. Українські казки записано у Валках Харк. пов. і в с. Глушково Грайворонського повіту.

Д. К. Зеленін закінчує дослідження про плетене взуття (виготовлюється потрібні до друку малюнки) і починає дослідження про жіночі головні вбори руського народу (еволюція їх форм).

Вивчення народього мистецтва зосереджено, головним чином, в «Музеї Старо-Українського Мистецтва», де викл. С. А. Таранушенко провадив безпереривну працю по вивченю українського будівництва і видрукував роботи: «Хата по Єлисаветинському пр. ч. 35» з 12-ю таблицями креслень і малюнків, виготовлених В. Троценком, і розвідку «Старі хати Харкова».

Зараз закінчує друком видання докладного альбому креслень и малюнків найстарішої в Харкові будівлі—Покровського Монастиря, одної з небагатьох пам'яток українського кам'яного будівництва.

М. Я. Рудинський (Полтава) видрукував розвідку «Архітектурне обличчя Полтави» (р. 1919).

К. А. Берладіна проробила велику роботу по вивченю високого церковного шитва, почала вивчення українського іконо-малярства.

С. Ф. Степанова описала значну серію деревляних хрестів Музею; зробила аналіз орнамента їх. Зараз вивчає зміни в орнаментах на церковно-ювелірних річах України з початку XVII до XIX в.в.

О. С. Федоровський займався аналізом геометричного орнаменту українських народних писанок з погляду властивих писанкам елементів симетрії.

В галузі лінгвистики проф. О. Н. Синявським зложено програм для зборання діялектологічних матеріалів на Лівобережній Україні, зібрано де-які записи говорів Харківської, Полтавської і Катеринославської губ. Розроблено план складання карткового покажчика окремих діялектологічних відзнак, але ж робота складання, як така, тільки що починається.

Що до місцевої історії, то робота зосереджена на дослідчій катедрі історії України і провадиться під керовництвом акад. Д. І. Багалія, який продовжує вивчення життя й творчості українського філософа Г. С. Сквороди, зокрема стилю його творів. В тому ж напрямкові працювали аспірант А. П. Ковалівський, що вивчав добу Сквороди і аспірант Ткаченко—впливи на Українське письменство.

Аспір. П. І. Тиховський займався біографією і творчістю невідомого слобожанського поета Хведора Балака. Єрофеєв—пам'ятками цехів, а асп. О. Г. Водолажченко—історією Харківського Колегіума до 40-х рр. Асп. Горбань вивчав питання про дворян, записаних до подушного окладу.

Як видно з виложеного вище, краєзнавча робота, не дивлячись на найтяжчі обставини, не припинялася, а з відновленням нормальних умов швидко росте й розвивається. Ми в останній час бачимо, як виникають цілі низки невеликих повітових музеїв, що все ведуть ту або іншу краєзнавчу роботу, зустрічаємо спроби організації гуртків чи товариств вивчення місцевого краю, як в Куп'янському, де в останній час починають друкувати навіть невелики праці з місцевої природи; такі ж спроби повстають в Ізюмі, в Богодухові мається група культурних робітників, іщо випустила програми до зборання відомостей з місцевої етнографії. Певно, що й по багатьох інших невідомих нам місцях провадиться робота по вивченю місцевого краю, робота що все росте, шириться й поступово об'єднує всі інтелектуальні сили на місцях.

Цей процес, що йде, безсумнівно, знизу, вже далеко посунувся вперед в Росії, де краєзнавство уявляє з себе не тільки громадську хвилю, що захоплює і звичайних провінціальних робітників, і наукових діячів значних центрів, і представників влади, але немає сумніву, що й у нас, на Вкраїні, всі ці первинки краєзнавчих організацій, як тільки усталються сприятливі умови, швидко розвинуться й поширять до краю свою поки що спокійну енергію.

Зараз завдання вияснення всіх існуючих краєзнавчих організацій, підрахунку всіх робітників краєзнавства, взаємної інформації і встановлення звязку з центрами краєзнавства для Харківської і суміжних губернь бере на себе Слобожанська Комісія Краєзнавства при Українській Академії Наук. Комісію складено з представників різних краєзнавчих організацій та діячів краєзнавства. До складу її організаційного бюро ввійшли: проф. Д. К. Зеленін (етнографія і лінгвистика), проф. А. А. Івановський (антропологія, географія), С. А. Тарапанушенко (мистецтво), проф. О. С. Федоровський (геологія, археологія), проф. Л. А. Шкорботов (ботаніка).

А. КОВАЛІВСЬКИЙ.

Питання економично-соціальної формули в історії літератури.

I. ІСТОРІЯ КРАСНОГО ПИСЬМЕНСТВА, ЯКО НАУКА.

1. Завданням кожної науки є знайти формулу, що при найбільшій своїй простоті установлює б функціональну залежність усіх відомих явищ, що належать до обсягу даної науки.

2. Завданням історії літератури, яко науки, є охопити всі явища красного письменства точною науковою формулою.

УВАГА «Красне письменство» охоплює всі словесні твори, що виявляють ідеї та почуття в мистецькій формі.

Результат вікової психичної творчості не тільки цілого людства, чи якоєсь менш-більш широкої світової культури, а навіть якогось одного культурного народу складає величезний матеріял для досліду. Як що взяти навіть лише саме красне письменство, ц.-т. словесні твори, що мають мистецьку вартість, то й ця частина цього надбання вражатиме нас надзвичайною ріжноманітністю форми творів, сюжетів, характеру мови, взагалі мистецьких засобів, а з другого боку суперечністю та ріжноманітністю виявлених ідей та внутрішніх переживань авторів. Як що цій масі заздалегідь не надати якогось ладу,—вона здаватиметься повним хаосом непримирених суперечностей. В цьому хаосі форм звичайний читач та суб'єктивний критик шукає якихось сталих та вічних досягнень краси. В хаосі ідей він так само шукає абсолютних та вічних досягнень істини. В почуваннях авторів він шукає більш повного виявлення своїх власних почувань, або почувань, що він вважає ідеальними. І в своїх шуканнях він правий, бо літературні твори написані саме для такого читача. Але науковий дослідник, історик письменства, шукає не цього. Він не читає літературних творів,—він їх досліджує. Як математик, фізик, біолог у своїй сфері, так він у себе хоче лише описати факти, охопити їх як найпростішою й як найкоротшою формулою, що разом з максимальною своєю простотою охоплювала б в ідеалі всі досі відомі факти й давала б змогу вгадувати невідомі ще та майбутні. Словом, він хоче знайти так звані наукові закони в сфері явищ красного письменства, закони, що не

виявляли б, звичайно, якихось абсолютних істин, але давали б людям максимальну допомогу в практичній діяльності, ц.-т. кінець кінцем допомагали б їм в боротьбі за існування.

3. Первісний лад у ріжноманітність явищ красного письменства вносить хронологічний та географічний розподіл та аналіз засобами формальної та порівнюючої методів. Однаке, такий аналіз не дає змоги створити дійсно всеохоплюючої формули, що цілком з'ясувала б літературні явища.

Для утворення таких законів та формул в сферу зібраних та перевірених що до певності фактів вноситься первісний розподіл, твори поділяються відповідно до національності, якій вони належать (після ознак територіальних чи на підставі мови) й роскладаються в хронологичному порядкові. Жадна історія не можлива без хронології та географії, а наука про письменство бере свій матеріал з ріжких віків, а тому вона є перш за все історією письменства і лише потім може знходити закони статичного характеру.

Далі, тримаючись виключно в сфері літературного матеріалу, починається об'єднання його в ті чи інші ціlostі. Установлюється формальна подібність творів в цілому й деталях, на підставі цього повстає класифікація, установлюються впливи, наслідування, спадковість одних творів відносно других; твори об'єднуються в формальні школи, провадять поміж себе боротьбу, переживають внутрішні кризи та занепад, відзначають певні літературні періоди та епохи. Подібний чисто формальний аналіз обминає також і ідейний та емоціональний зміст творів. Разом з формою та окремо від неї, набуваючи нових форм, ідеї та емоції теж передаються від автора до автора, від одного народу до другого, утворюють ідейні течії, боряться поміж себе, послідовно й у певному сталому порядкові переходять одні в других, відзначаючи цілі літературні періоди та епохи¹⁾). Але всі ці схеми, всі ці спроби первісного синтезу зовсім не можуть завдовольнити вищих наукових вимог. Дійсно, тут зовсім немає якоїсь всеохоплюючої формули. Є лише окремі факти,—впливи, школи, епохи,—але завжди лишається питання «чому», ц.-т., науково кажучи, немає одного загального, об'єднуючого принципу. Крім того, чимало фактів зовсім лишаються без пояснення, не входять у схему, є «виключеннями», що не з'ясовуються ніякими іншими законами. Напр., окремі письменники не входять в ніяку школу, стоять осторонь від свого часу, або коли дана течія вже «вижила себе» з'являються «пізні» романтики, класики, то-що.

¹⁾ Об'єктом досліду науки про письменство є властиво сама по собі словесна форма творів, яко техничний засіб. Ідеї та психіка належать до інших галузів знання. Але позаяк явища літератури в такому вузькому розумінні займають занадто мале місце в загальній історичній формулі, то, характеризуючи її, мені доведеться переважно мати діло з явищами ширшого обсягу людської творчості.

4. Літературні явища не можна охопити науковою формулою, не виходячи по-за їхні межі. Індивідуально-генетична метода і взагалі притягання психологичного та біографичного матеріалу дає перші спроби такої формулі.

Щоб краще «з'ясувати» факти, щоб знайти якусь більш просту й всеохоплючу формулу, дослідувачі вводять у сферу своїх узагаленъ факті з іншої галузі, з психології. Розробляється так звана індивідуально-генетична метода, ц.-т. намагаються з'ясувати твір, яко продукт психології його творця. Звідси повстає психологія творців взагалі. На цьому ґрунті пояснюється явище впливу, явище особливостів тієї чи іншої форми, розвиток того чи іншого ідейного напряму, боротьба та зміни формальних, ідейних та емоціональних напрямів. Так, зміни літературних смаків пояснюються психологичним законом контрастів, коли втомлена одноманітністю психіка, шукає чогось іншого, часто протилежного, коли творчість людей «вичерпує» себе в певному напрямі й шукає нових можливостів. Зміна ідей пояснюється їхньою внутрішньою діялектикою, а саме що кожна ідея, проваджена до останніх висновків, веде до абсурду й переходить у свою протилежність.

5. Індивідуально-генетична метода, яко недоскональна, необхідно приводить до методи соціально-генетичної.

Але на цьому пункті наукові узагалення необхідно мусять переходити до більш широкої соціальної сфери. Психологію одиниці можна зформулювати тільки у звязку з життям цілого оточення. Ще в більшій мірі неможливо підшукати задовільняючих формул для пояснення психіки літературних течій та епох, як що не перейти до сфери загальної історії. Індивідуально-генетична метода мусить перейти у соціально-генетичну. Ця нова метода одразу дає величезну перевагу дослідувачеві: його плутані птоломеїві епіціклі одразу перетворюються в прості коперникові еліпси. Але тепер центр усієї системи остаточно тікає зі сфери чисто літературної й її дослідувач стає у повну залежність від формул, знайдених загальною історичною науковою і в решті решт соціальною економією.

6. Соціально-генетична метода, яко цілком залежна від ходу, розвитку загально-історичних методів, приводить з необхідністю до методи економично-соціальної, що за основну незалежну перемінну історичної формулі приймає хід розвитку способу продукції.

УВАГА. Фактори чисто природничі: закони психології, географичні та расові умовини, половий поділ є факторами, що входять до більш широких узагаленъ біологичного та всесвітнього обсягу. В цих вищих формулах людський економічний фактор сам є залежною перемінною. Але на всі інші явища людського життя ті природничі фактори впливають майже виключно через економіку.

Звичайно, історик духовної творчости спершу силкується і в загальній історії утримати центр всієї системи у своїй сфері.

Так ще матеріялісти XVIII віку раз-у-раз схилялись до думки, що всі боки життя, напр., державний устрій і навіть економіка залежить від поглядів людей і сами змінюються зі зміною цих поглядів. Здається також при поверховому погляді, що розвиток тих чи інших ідей попереджає, підготовлює й навіть викликає ту чи іншу історичну подію, напр. революцію, визволення селян то-що. Врешті, в самій послідовності змін ідеологічних епох ніби добачається якась самостійна внутрішня логіка (три стадії розвитку людства у О. Конта) і цю логічну зміну можна було б покласти в основу всього історичного процесу.

Однак, загально історична наука в ході свого розвитку відкидає таке формулювання. Врешті воно й дає занадто мало для самої історії письменства. За дійсно незалежну перемінну історії, як це усталив К. Маркс, треба приймати стан способу виробництва даного суспільства, від якого залежать найближчі функціональні величини,—економічні досягнення та соціальні, класові відносини, що ґрунтуються на характері організації виробництва та розподілі його здобутків. Всі інші великощі, як от психологія цілого суспільства, окремих класів, осіб та всі результати духовної творчості є дальші перемінні, функціонально залежні від попередніх. Таким чином ми здобуваємо найпростішу, найуніверсальнішу історичну формулу.

Правда, і Марком і згодом Плехановим було вказано на той факт, що до цієї формули залежності входять де-які сторонні моменти, напр., велику роль грають сами по собі закони психології. Так, між повстанням якогось соціально-економічного явища та виробленням відповідної йому психіки ї повстанням відповідних творів мусить відбутися психічний процес, що підлягає своїм власним законам (процес вимагає певного часу, він підлягає законам асоціацій, утоми, найменьші затрати енергії). Поруч з психичними законами, що врешті тісно звязані з фізіологічними, на життя людини впливають фактори загально-біологичні, расові, поділ на чоловіків та жінок, а також обставини географичні (підсоння, природні багатства, яко сировий матеріал для праці, рельєф поверхні, близкість моря, врешті, навіть самий краєвид). Всі ці фактори, що порушують цілість економично-соціальної формули, яко такої, є складові частини більш широких наукових формул біологичної та загально-світової. Але безпосередній вплив цих факторів на ріжні боки людського життя виявився далеко меншим, ніж здавалось раніше. Всі ці умовини впливають всією масою перш за все на економіку, яка й є сама лише однією з модифікацій загального-біологічного процесу. І лише через економіку й поза нею остільки, оскільки вона сама цього вимагає, вони впливають безпосередньо на інші боки людського життя. Ось чому для дослідувача історика немає жадної потреби постійно мати на увазі загальні світові формули. Краще керуватися вузько історичною формулою К. Маркса, вводячи лише раз-у-раз поправки на сторонні „випадкові“ фактори (расові, географичні).

ІІ. ОСНОВНІ ПЕРЕМІННІ ЗАГАЛЬНОЇ ЕКОНОМІЧНО-СОЦІАЛЬНОЇ ФОРМУЛІ ІСТОРІЇ.

1. Основна перемінна в економічно-соціальній формулі є боротьба людей з природою за завдоволення своїх матеріальних потреб.

Хід людської боротьби (історії) відріжняється від ходу боротьби звірин (біологичної еволюції) тим, що людина удосконалює не свої природні органи, а знаряддя.

Ця формула охоплює виключно явища історії людства й за основну незалежну перемінну, як сказано, приймає діяльність людей, направлену на здобуття з довколішніх природніх обставин того, що їм потрібне для завдоволення їхніх матеріальних потреб. З погляду більш широких узагаленень ця «незалежна» перемінна людської історії є лише функцією в більш широкій формулі загально-біологичного розвитку. Але людська форма боротьби за існування займає в загальному ході розвитку всього живого таке місце, що висота її розвитку змінює самий її характер, переходить у зміну якості. Спеціальна відміна характеру людської боротьби відріжняється від форм боротьби, що поширені поміж усіма іншими звірями, тим, що людина користується штучними знаряддями. Звичайно, абсолютно різкої межі в цьому між людьми та іншими звірями провести не можна, бо й де-які звіри інколи користуються камінем, дубцем то-що для своєї праці чи оборони, але у звірі це вживання має характер випадковий і знаряддя звірів ніколи не удосконалюються остільки, щоб впливати на саму їхню форму життя, на іхні взаємні відносини. Людське знаряддя як раз навпаки перетворюється в економічний фактор: воно може належати тому чи іншому, воно вимагає спеціального вміння ним керувати, створює поділ праці, вимагає організованості. Ця спеціально людська організованість по суті відріжняється від біологичної організованості звірів (напр., комашні) й хоча з загально біологичного погляду людські знаряддя є безпосереднім удосконаленням знарядь нижчих звірів, але ця ріжниця великоїстут переходить у якість, біологія переходить в історію.

2. Від першої перемінної історії, від способу та організації виробництва залежить друга перемінна історичної формулі,—соціальна, соціальні (виробничі) відносини, соціальний класовий поділ.

Отже, історія є боротьба людини з природою за існування за допомогою знаряддів, що раз-у-раз більш удосконалюються. Наслідком цього основного процесу є другий—зміни у відносинах між людьми. Увесь взятий в цілому спосіб виробництва рішуче означає вищезгадану організацію та характер організації людства. Завдяки нерівному присвоєнню ріжними групами людей здобутків спільної економічної праці повстають суспільні класи. Чи тримаючи в руках само систему організації (інколи володіючи таємною науковою організацією,—пісмом, календарем, традиційними законами та знаттям), чи володіючи засобами

виробництва, чи безпосередньо збройною силою одна частина людей досягає права привлашувати собі продукти праці інших людей. Так з економично-виробничого фактору повстас фактор соціальний, повстають суспільні класи, а з ними й їхня боротьба поміж себе за знаряддя та зброю, а врешті решт за продукти, здобуті громадською працею від природи. Отже історія є процес не тільки економичний, але й соціальний.

3. Третя перемінна в історичній формулі є людська психіка.

4. Сам по собі психичний розвиток є чисто біологичне явище але продукти психичної діяльності людини та спеціальний характер людської психіки цілком належить історії.

В процесі економичної боротьби людини з природою та соціальних відносин між людьми розвиваються людські психичні здібності, теж як засіб, орган боротьби. Продукти психичної діяльності людей є третя перемінна в історії, що цілком залежить від двох попередніх. Це є те, що в марксизмові охоплюється терміном «ідеологічна надбудова», — мова, література, всі інші мистецтва, наука, філософія. Однаке, ця «надбудова» може зватися так лише остільки, оскільки вся ця ідеологічна творчість цілком залежить чи безпосередньо від незалежної величини економіки, чи від залежної від першої соціальної. Але з другого боку вся психична діяльність не є зайвий процес в історії, непотрібною «надбудовою», навпаки, вона є однією з найдужчих засобів людської боротьби й неподільною частиною історичного процесу, так що врешті решт історію слід було б означити, яко процес економичний, соціальний та ідеологічний.

5. Спеціальним завданням історика психичної діяльності людини є усталити характер залежності третьої перемінної історичної формули від двох перших.

ІІІ. ХАРАКТЕР ЗАЛЕЖНОСТІ ПСИХИЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТИ ЛЮДЕЙ ВІД ЕКОНОМИЧНО-СОЦІАЛЬНИХ ФАКТОРІВ.

1. По-перше, характер психичної діяльності людей залежить безпосередньо від ходу розвитку економіки, ц.-т. способу виробництва. Зміна протилежних форм господарської діяльності є перший фактор, що з ним треба рахуватись при поясненні літературної еволюції через те, що вона утворює всі спільні усім людям даної епохи психологічні відзнаки, що відріжняють їхній внутрішній світ та їхні засоби творчості від людей інших епох. Фріче. «Очерки по ист. зап.-евр. лит» 1908 р., стор 4.

Візьмемо спершу фактор чисто економічний. Хід людського розвитку полягає в усе більшій та більшій перемозі людини над природою за допомогою удосконалених засобів. Беручи конкретний приклад історії західної Європи, ми бачимо, як на початку так званих середніх віків суспільство переживає епоху натурального господарства. Разом з тим по всіх країнах та в усіх класах панує ідеологія, що має риси характерні взагалі для всіх людей цієї епохи. Лицар міг мати свій ідеал,

чернець другий, вільон третій, але в усіх цих ідеалах була одна спільна риса—містицизм, почуття залежності від надприродніх сил, що стоять поза межами всіх сталих людських обрахунків. Залежність такої ідеології від економичного фактору ми можемо усталити перш за все, так би мовити, статистично, а саме, що в усіх народів та по всіх культурах та ж економічна стадія завжди давала ті ж ідеологічні результати. Друга метода полягає в детальному аналізі психології. Люди того часу в усьому залежали від природи й не мали ані відповідних матеріальних знаряддів, ані наукових формул, що давали б цим змогу наперед обраховувати природні явища. Люди були цілком безпорадні перед стихійними шкідливими та сприятними факторами: повіддями, пошестями, засухами, дощами то-що. Такий стан приводив до певної соціальної організації, феодалізму, що сама була джерелом великої непевності середньовічних людей в завтрашньому дні, приводив до великої влади духівництва й інших соціальних явищ. Але мимо соціальних явищ, вищезгадана безпорадність людей сама по собі приводила до віри в можливість що-хвилинного кінця світу, в чудеса, у владу катані та допомогу святих і т. і. Третій засіб усталити залежність ідеології від економіки є, так би мовити, функціональний, спостереження за зміною того й другого. Ми бачимо, що разом з удосконаленням засобів виробництва, з розвитком економіки іде обов'язкова зміна в людській психології, зміна характерна для всіх класів. Поруч з розвитком та удосконаленням засобів виробництва зростає й число та досконалість наукових формул. Людина звикає дужче покладатися на свої сили. Спершу наперед посугується мешканці городів, що розвинули жвавий обмін продуктами та організували спершу мануфактурне, а потім машинне виробництво. За цими осередками нових засобів продукції так чи інакше йдуть і інші класи суспільства. Анархичну феодальну аристократію заміняє централізована абсолютна з новими засобами експлоатації своїх маєтків. Повстають маси спролетаризованого робітництва, що переходить до міст з виснажених сел. В основі всього цього процесу лежить розвиток продукційних засобів від натурального господарства до машинно-капіталістичного й кривій цього розвитку відповідає крива психичного розвитку населення західної Європи. Ця крива відзначає перевагу наукового думання (спрошеність та всеосяжність наукових формул), перевагу реалістичної оцінки світу над містичною, перевагу тверезого обчислення над почуттям.

Штучні обставини, створені людьми, бувають спірними для ріжних з соціального погляду людей. Первісна природа була спільною ареною діяльності для феодала й вільона, сучасне велике місто, яко таке, само по собі вносить де-які однакові риси в психіку і робітника й фабриканта. Футурystичний вірш та частушка мають спільні риси, що відріжняють їх від пісні про Роланда та народної обрядової пісні середньовіччя. Ці спільні

риси: короткість, нервовість, імпресіонізм, особливий характер образів,—пояснюються обставинами світового міста, що утворює напруженість та швидку зміну вражень, коли психіка стає імпресіоністичною, людина живе ментом, стає нездібною до великої, спокійної, широкосяжної творчості епичних поем.

Отже, перший загальний напрям розвитку людської психіки й її творчості в сфері ідей та форм залежить від зміни загальних великих епох розвитку способу виробництва людства й створення ним загальних обставин життя.

Однаке, до цього треба додати, що найяскравіше й найдужче характерні риси цілої епохи виявляються в найбільш передових класах, ц.-т. тих, що більш усього залежать від нового способу та форми виробництва. Але тут ми вже переходимо до інших форм залежності.

2. По-друге, психична діяльність людей залежить від економіки не безпосередньо, а через другу перемінну соціальну. Ця залежність захоплює всю головну масу явищ психичної діяльності й з ходом та розвитком історичного процесу все збільшується (в міру того, як зростає складність способу виробництва та віддаленість людини від природніх обставин).

УВАГА. Залежність, усталена науково, зовсім не усвідомлюється й не повинна усвідомлюватись тими людьми, що є об'єктом наукового досліду.

Природа, раса та інші позаісторичні фактори впливають на людину та її психіку, але майже виключно шляхом впливу на її економіку. І вплив цей робиться все менш та менш без посереднім в міру того, як економіка чи засіб продукції удосконалюється та штучні умовини праці все більш та більш відділяють людину від природніх обставин. В свою чергу, як би ми схотіли з'ясувати модифікації людської громадської психичної діяльності тільки станом розвитку її способу виробництва, ми б знайшли безліч суперечностей. Ці суперечності зникають лише тоді, коли ми візьмемо на увагу, що крім безпосередньої залежності психіки людини від її економіки, існує ще в далеко більшій мірі ця залежність через мент соціальний. На протязі людської історії ця залежність охоплювала головну масу фактів і безперервно збільшувалась. У первісної людини форма її ідей, зміст орнаменту, характер танку безпосередньо випливає з форми її праці,—в висококультурному суспільстві праця, її зваряддя, її організація, штучні обставини, де вона відбувається, остильки складні, що остаточно перероблюють усю суспільність і вже через суспільний лад, соціальні відносини впливають на окрему людину.

Так, напр., вже в епоху натурального господарства, хоча землю обробляють вільони, але власність на землю належить феодальній аристократії, яка сама спеціально займається війною та виконує певні адміністраційні функції. Згодом, коли розвивається торговля та більш складне ремісниче виробництво, те

І друге зосереджується по містах, де в свою чергу повстають класи вищого торговельного патріціяту та майстрів, а з другого боку—бідних міщан та підмайстрів. З дальшим зростом мануфактурної та машинної промисловості все дужче й дужче занепадає родова аристократія та селянство, але разом з тим витворюються величезні кадри міського пролетаріяту. Міська буржуазія тимчасом усе дужче й дужче роспадається на дрібну та велику, при чому поруч з великим капіталістом, дрібний підприємець та крамарь занепадає й гине. Отже мало того, що всі ці люди разом втягнені до загального руху економічного розвитку. Іхне становище та відношення до загального економічного процесу ріжне. Цей соціальний мент рішуче означає характер їхньої діяльності (чи бездіяльності), їхню підйому та занепад, їхню боротьбу за визволення від економічного гніту, або за утримання в своїх руках права на продукти чужої праці, означає ту частину загального знання епохи, ті знаряддя (із загального числа знарядь відомих для свого часу), якими вони користуються, характер штучної обстановки праці, стан організованих чи організуючих, об'єднання чи конкуренцію і врешті й перш за все міру користування продуктами громадської праці. З цього останнього випливає класова боротьба, що сама створює ріжні засоби цієї боротьби, ту чи іншу форму державної організації, партійні об'єднання й т. д.

Осі всі ті другі посередні явища соціального порядку, що складають другий направляючий фактор у творенні людської психіки цілих класів та груп людей.

Щоб правильно зрозуміти цей вплив, треба, однаке, завжди мати на увазі, що ми говоримо про наукову функціональну залежність, про формулу, що охоплює явища. Ця залежність, раз вона усталена, існує в голові вченого, але зовсім може й не існувати в свідомості людей, що підлягають його дослідові. Можна навіть вважати за правило, що ріжні письменники, філософи, маляри то-що здебільшого нікак не почують того, що їхня творчість залежить від їхнього соціального становища, що вона повстає, напр., з боротьби за право забирати продукти чужої праці. Навпаки, більшість їх заявить, що з того менту, як до естетичної насолоди поетичним твором домішується «утилітарний» мент, твір тратить свою мистецьку вартість. До того митці заявлять, що їхня творчість має на меті виявити абсолютні ідеали істини та краси, що ці ідеали не залежать від часу та обставин, і як що людська творчість шукає все нового та нового, то це тільки тому, що вона раз-у-раз удосконалюється та до тих ідеалів наближується. Але саме це їхне твердження є необхідною умовою, при якій можуть творитись класові ідеології. Кожна класа, каже Плеханов, борючись за власну перемогу, необхідно повинна вірити сама й намагатись переконати всіх інших, що її класова ідеологія має універсальне значіння, що вона несе вищі добра цілому людству.

Це так саме, як окрема людина, щоб взагалі виявляти діяльність, повинна мати почуття свободи волі, хоч наука такої свободи принципово й не визнає. Отже, і науковий дослідувач ідей приймає ці погляди авторів, яко факт, що теж повинний ввійти в його формулу, але сам ним не переймається. Він ставиться до об'єктів своїх дослідів так само, як фізик, що цілком байдужий до того, чи падаючий камінь розуміє, що він підлягає законові тяжіння (інерції), чи ні, або як психолог, що намагається усталити повну необхідність порядку асоціацій, незалежно від *liberum arbitrium*'а свого об'єкта.

ІV. ХАРАКТЕР ЗАЛЕЖНОСТИ ПСИХИЧНИХ ЯВИЩ ВІД СОЦІАЛЬНОГО ФАКТОРУ.

1. Залежність психичної діяльності людей від другого, соціального фактору дуже складна. За основну форму залежності в цій сфері слід визнати залежність від поділу на класи та від класової боротьби.

Отже, другий рід залежності є залежність громадської психіки від соціальних явищ. Але разом з тим зробилось ясним, до чого складним є другий фактор. Він створює ту величезну ріжноманітність ідейних напрямків, форм, думки та виявлення, що ми раз-у-раз спостерігаємо у ту ж саму епоху, в тій же країні на тому ж ступні економичного розвитку суспільства, якож цілого.

Щоб розібратись в величезній масі ріжких соціальних факторів, треба перш за все виділити з них основні явища, від яких потім можна поставити в залежність усі інші.

Переглядаючи всі ті форми соціального фактору, що побіжно пораховані трохи вище (III Т. 2), ми можемо переконатись, що таким основним явищем є поділ на економічні класи. Він є перший результат засобу продукції та її організації. З другого боку, від такого поділу залежать усі інші обставини життя даних людей: матеріальне оточення, кількість праці, розмір знання й т. і. Класовий поділ визначає собою й класову боротьбу.

2. Залежність від великих класових поділів ускладнюється впливом більш дрібних та другорядних поділів (велика та дрібна буржуазія, й т. інше, професійний поділ, безробітні, поділ на чоловіків та жінок), оскільки він має соціальний характер.

Поруч і в залежності від класового поділу стоять ріжні другорядні групові поділи. Так уже в самих класових поділах ми повинні розріжняти ріжні підвідділи: буржуазія дрібна та велика, робітники та ремісники на великій фабриці, окрім селян та ін. далі йдуть поділи професійні, що раз-у-раз мають і економично-класовий характер: майстри та некваліфіковані робітники, або що просто означають ріжниці в обставинах праці—робітники шахтарі та робітники по сільсько-господарських

економіях. З цих групових поділів, як далі буде вказано докладніше, для досліду літератури чи взагалі ідеології особливе значіння має так звана інтелігенція, що сама поділяється на ту чи іншу класову (аристократичну, буржуазну, пролетарську та босяцьку) богему.

Не слід забувати, що всі ці поділи на класи та групи повстають з економічного розвитку, а тому характер їхній та становище в суспільстві постійно змінюються й вони не однакові для ріжких епох.

Фізіологічний поділ людства на чоловіків та жінок надає специфічний характер психіці й тих і других. Але поділ цей ще в більший мірі впливає, яко фактор соціальний, бо характер праці та суспільне становище жіночтва на протязі історії часто дуже відмінне від становища чоловіків. І це мало величезний вплив на хід розвитку не тільки спеціально жіночої, але й загальної творчості.

3. В залежності від того, в якому стані знаходиться дана класа, чи вона що його розвивається, чи панує, чи гине,—залежить та чи інша її психологія й напрям творчості. Для історії письменства важлива не класифікація самих класових станів розвитку, а форм психіки, що викликає ту чи іншу творчість.

Однаке, в наше завдання дослідувачів літератури не входить класифікація чисто соціальних явищ в усіх подробицях. Вона важлива для нас остильки, оскільки вона вносить лад в ріжноманітність психичних явищ. Ці психичні явища є безпосереднім джерелом повстання мистецьких творів слова. Вони є звязком між словесними творами та економично-соціальними факторами. Але ясно, що безпосередньо цю класову психіку спостерігати майже неможливо. Ми можемо підходити до неї з одного боку шляхом аналізу її витворів, з другого, шляхом висновків на підставі загальних психологічних законів що до того, якою повинна бути колективна психіка людей при даних обставинах. Треба сказати, що як раз у цьому полягає найбільша трудність досліду, що раз-у-раз приводить ріжких дослідувачів до протилежних висновків. Напр., мусило б здаватись ясним, що зубожіння групи людей повинно викликати в них загальне незавдоволення, а коли вони помічають, що це зубожіння масове, що воно залежить від певних економічних відносин, то це повинне привести їх до об'єднання з іншими групами для спільної боротьби проти експлоатації й, врешті, до революційної боротьби. Але ми добре знаємо, що це не завжди буває так. Навпаки, дрібна буржуазія в процесі свого занепаду та пригнічення капіталізмом не стає революційною класовою й не тільки не поєднується з пролетаріатом, але раз-у-раз виступає проти нього (фашизм). З другого боку, не можна безпосередньо ґрунтуватися на тому, яку оцінку дає сама собі та чи інша ідеологічна течія. Письменник не тільки раз-ураз хоче поставити свої твори вище тимчасових суспільних

обставин, він часто повстає проти того оточення, що з нього сам вийшов. Байрон, безсумнівний продукт аристократичного оточення, громить аристократію Англії, вихваляє революцію та республіку. Шелі писав революційні пісні. Ібсен, сам з цілком дрібно-буржуазною психологією, повстає проти міщанства й т. і. Хто такий Ніцше—ідеолог буржуазії чи аристократії, а Оскар Уайлд, а французькі романтики та парнасці?

Очевидно, що для того, щоб розібратись у питаннях тієї чи іншої класової психології, потрібна найбільша обережність, масове спостереження фактів та одночасне шукання з обох боків: з боку економично-соціально-психологичних будувань та з боку аналізу продуктів творчості. Треба, щоб той та інший підхід, з'ясовуючи та доповнюючи один одного, роскрили перед нами дійсний характер психології течії, до якої належить автор.

Отже, візьмімо якусь класову літературу, напр., письменство, широко кажучи, аристократії в середні віки, за часів гуманізму, при дворах XVII в., в час занепаду та роспаду під напором буржуазії, в час реакції першої половини XIX в. Й далі до останніх бойових спроб, до відчаю у Роденбаха та остаточного виродження у Вісманса. Все це продукти надзвичайно ріжноманітних настроїв, що раз-у-раз: бадьорі, самовпевнені, росплачливі, повні зненависті до супротивників та повні гордості та незалежності, то підлесливі перед абсолютним монархом, то щиро релігійні, то атеїстичні (Англія XVII), то з підвищеним культом дами, то роспусні, то геройчні, то без силі та заглиблені у минулому, то зі зненавистю до своєї власної класи, ідеалізуючи розбійників, проповідники свободи, визволення пролетаріату, то вертаючись до ідей панування над цілим світом, або доходячи до повної дегенерації. Це все настрої тієї ж класи, але ріжноманітність їх залежить від цілого ряду другорядних причин. Взяти їх усі на обрахунок не легко. Не знаючи продуктів цих настроїв-творів, ми може зовсім не змогли б їх вивести. Яких саме форм може надати психіка аристократа і в залежності від яких соціальних факторів йому властва та чі інша психологія? Так апріорно може здатись, що аристократ якої б то не було епохи не може бути ворожим до релігії. А тим часом ми знаємо факти, що цьому суперечать, і не відносно окремих людей, що порвали зі своїм оточенням, а яко громадське явище.

Тим чином в межах самої класової творчості знову треба усталити нові залежності, що дали б змогу розібратись у ріжноманітності явищ. Таким слідуючим фактором залежності є стан розвитку даної класи та стан її відношень до інших в процесі боротьби. Психичні форми колективної свідомості, оськільки вони цим фактором означуються, можна поділити на приближно п'ять категорій. Ця класифікація має на увазі не стільки самі соціальні становища класів, скільки відповідні форми психології й я характеризуватиму їх в звязку з тими літературними творами, що з них повстали.

4. П'ять категорій класової психіки в залежності від соціального становища класи.

А. Спокійний настрій завдовolenня своїм класовими буттям та оточенням. До цього раз-у-раз приєднується зневага до іншої форми життя. Дуже характерною та рідкою формою виявлення такого настрою є невеличкі середньовічні провансальські віршики трубадурів, де немає нічого іншого, як просте перерахування всього, що авторові подобається,—в інших того, що не подобається. В перемішку з іншими формами цей дух, широко кажучи, ідилії ми можемо зустріти на протязі всієї літератури (Річардсон, У. Уітмен, у нас аж занадто багато—«Садок вишневий» Шевченка). В цьому випадкові можна безпосередньо ясно бачити, до якого оточення належить автор.

В. Захоплення класовим ідеалом. Зразок—Пісня про Роланда. Звичайно, вона створена з реальних побутових рис, але образ Карла Великого й особливо Роланда є увосoblенням класового ідеалу французького середньовічного лицарства. В протилежність цьому маємо в середні віки твори з проведеним селянської ідеології (Ганс Розенплют «Хвала селянинові»). До цієї ж категорії слід зарахувати ріжного роду утопії. Але в чистому вигляді такі твори можливі лише у виключних випадках, коли соціальна боротьба не виявляє себе гостро. Здебільшого, в міру того, як та чи інша класа все дужче втягається до боротьби з іншими, думки її так само звертаються в цей бік. Звідси С. Психологія боротьби, протиставлення себе іншими та критика (класових) супротивників. Аристократія з часів відродження виявляла глибоку зневагу, а потім зненавість до нового свого ворога—третього стану. Це починаючи від Ульріха фон Гутена й автора шекспірівських драм до Габріеля д'Анунціо. Третій стан, а в XIX віці у більш вузькому значенні буржуазія, заповнила цими творами усю європейську літературу (від середньовічних фабльо та Рейнеке Лиса). З цими нападами здебільшого поєднується й обстоювання певного класового ідеалу.

Д. Психологія ідеалізації минулого (своєї класи) та свідомого тікання від реального життя. Такий настрій характерний для початку занепаду якоїсь класи, або її лише тимчасового оживлення.

Класичний зразок—романтизм в Німеччині. За нових часів твори типу роденбахівських.

Е. Психологія самокритики, самозречення, ідеалізації чужого невиразного бунтарства та дегенератії. Повне розчарування не тільки в сучасності та будуччині, але взагалі навіть в усій ідеології своєї класи (іх взагалі в усіх ідеологіях, світова скорбота,—бо своя класова ідеологія здається взагалі універсальною). Це є розвиток найвищого індивідуалізму, нападів на «міщенство» життя, кликання

до невиразних ідеалів, бунт для бунту, захоплення мистецтвом для мистецтва. Це є психологія гинучої класи—дрібного міщанства, аристократії.

Я мушу рішуче попередити, що ця первісна, груба класифікація є класифікацією форм класової свідомості і ні в якому разі не творів світової літератури. Ріжноманітність творів величезна й стоїть в залежності від іншої побічних обставин. До того ж твори переважно відбивають у собі складні комбінації не тільки другорядних відтінків, але й основних настроїв. Завданням дослідувача є відкрити аналізом твору, інколи на підставі зовсім незначних дрібниць, дослідом життя автора, його оточення, а з другого боку—загальним аналізом сучасного йому економично-соціального стану ту класу та форму класової психології, в атмосфері якої він творив. Часто таке усталення буде суперечити думкам самого автора, напр., тоді, коли автор рішуче хоче мати себе за служника чистої краси.

Резюме попереднього. Отже, зведемо до купи наслідки попереднього викладу. Яким чином ввіходить даний твір в загальну історичну формулу? а) По-перше, він означується основною лінією економичного розвитку, що впливає на нього через загальну психологію чи «дух» цілої епохи. в) Слідуюча визначаюча це залежність від психології класи. Психологія пролетаря, аристократа, буржуа в цілому при всіх обставинах має свої особливості. с) Психологія класи взагалі в кожному окремому разі повинна мати ту чи іншу форму в залежності від її стадії розвитку. Дальші деталі відзначаються другорядними обставинами, що утворюються тим же класовим фактором—спеціальність, запас знання, обставини життя, соціальний стан жіноцтва й т. і.

V. СПЕЦІФІЧНИЙ ХАРАКТЕР ІСТОРІЇ ЛЮДСЬКОЇ ПСИХИЧНОЇ ТВОРЧОСТИ.

1. Принципово завданням наукової історичної формули є охопити всі без виключення належні до обсягу даної науки явища, отже в сфері духовної творчості всі явища від найабстрактніших філософічних систем до випадкових дрібниць стилю.

Завданням повної всеохоплюючої формули історії літератури було б в ідеалі охопити з одного боку всі фактори, що можуть впливати на повстання твору, з другого боку охопити всі навіть найдрібніші факти літературних чи взагалі ідеологічних явищ: і абстрактні філософічні системи, й вибір сюжету в творах красного письменства, й форму в цілому, й зокрема дрібниці стилю й запас слів то-що. Законність такого наукового завдання сама по собі не потрібє доказів. Всі ці явища, як і взагалі всі факти всесвіту, повинні ввійти в одну формулу з іншими, в противному разі ми примушені були б припустити можливість «чудес». І раз в історії поки-що найуґрунтованішою

формулою є економічна-соціальна, то й усі вищезгадані навіть дрібні явища повинні знайти в ній своє пояснення. Річ полягає лише в тому, щоб взяти на увагу всі залежності й не спрощувати формули на шкоду її універсальності.

2. Для всеобщого аналізу всіх особливостей психичної творчості попередньої схеми не вистачає. Треба ще взяти на увагу спеціфічний характер обставин самого повстання літературних творів.

От через що до всієї попередньої схеми, для того, щоб дійсно охопити та зрозуміти історичні явища, необхідно взяти на увагу особливості історії духовної творчості. Історія людства взагалі відріжняється від біологічного розвитку звірин економічно-соціальним моментом, що надає їй її спеціфічних особливостів, історія ж духовної творчости людей зокрема від загальної історії—психологичним ментом.

3. Продукти психичної творчості не є просто «значення» чи непотрібна сама по собі «надбудова», а особливі знаряддя людської діяльності, поруч з іншими матеріальними знаряддями. Вони складають частину засобів виробництва й, як такі, стають чинниками в економічному та соціальному розвиткові.

Психіка людини, її нервова система сама є й розвивається, як осавливий орган праці, такий саме орган, як рука, нога то-що. Людина,—ця звірина, що творить знаряддя,—роблячи руками сокири, плуги, зброю то-що, своїм розумом чи взагалі психікою теж творить осавливі знаряддя: системи ідей, науку, мову, письмо, мистецтво, що так чи йнакше улекшують їй боротьбу за існування. Витвори цього органу удосконалюються в міру того, як він удосконалюється сам. Витвори руки удосконалюються, але сама вона не удосконалюється. Цей парадокс розвязується в той спосіб, що удосконалення продуктів рук йде на рахунок удосконалення органу людської психіки—нервової системи. Таким чином психичний мент в економічно-соціальному житті людей набуває раз-у-раз більшої ваги. Але ідеологія грає роль в історії, впливає на історію не сама по собі, в силу об'єктивної правдивості тієї чи іншої ідеї чи абсолютної краси якогось образу, а саме як знаряддя, що буває необхідним длясяння певних життєвих завдань. Для певної боротьби, напр., потрібні гармати, кулемети, залізниці, але потрібна й продумана система організації, потрібна уява про ідеальний устрій, за який бороться, потрібні ті чи інші емоції, викликані музикою, поезією то-що. Це найбільш яскравий приклад. Але навіть коли самінний мистець віддається мистецтву для мистецтва, він приводить своїми творами до рівноваги свою психіку, та психіку подібних йому людей, людей, що були переможені в життєвій боротьбі й переживають останню форму роскладу класової психології. Його діяльність необхідна для нього в його боротьбі за існування.

4. В процесі поділу праці на утворенні цих ідеологічних знаряддів та керуванні ними спеціалізується так звана «інтелігенція».

В дореволюційних російських обставинах слово «інтелігенція» набуло наприємного чи навіть одіозного значіння. Але в етимологичному його походженні від слова *intelligo* лежить глибокий соціальний факт поділу праці. Інтелігенти це мають бути ті, що взяли на себе виробляти для людства психічні знаряддя до загального вжитку, поруч з витворами ковалів, ткачів і т. п. З такого погляду, до інтелігенції можна було б зарахувати лише працючу інтелігенцію, що витворює вартості, дійсно необхідні для боротьби за існування. В суспільстві, де не було б класової боротьби, як раз така інтелігенція спеціалістів і повинна була б існувати.

5. В залежності від соціальних відносин кожна класа виділяє свою інтелігенцію, що перейнята її психологією та виявляє її інтереси. Таким чином існує цілий ряд класових інтелігенцій.

Однаке, серед суспільства поділеного на класи ѹ свідомої несвідомо психічна творчість грає першорядну роль в процесі класової боротьби, а тому кожна класа виділяє з себе, яко свій орган, свою класову інтелігенцію, що спеціально відбиває психологію цієї класи, її змагання, її ідеали, творить спеціально класові обмінні духовні цінності для людей даної класової психології. Таку свою класову інтелігенцію має в тій чи іншій формі кожна класа. Навіть селянство, що виявляло завжди найменчий нахил до спеціалізуючої диференціації, поруч з деякими окремими професіями ковалів, знахурів, раз-у-раз мало свою окрему інтелігенцію в формі кобзарів, лірників, байкарів, спеціалістів своєї справи.

6. Фактичними творцями літературних витворів (напрямів, шкіл то-що) є відповідні групи інтелігенції з тією чи іншою класовою психологією. Від цього залежить і вага та значіння тієї чи іншої літературної течії в загально-літературному житті певної епохи.

Вище була розібрана формула залежності економічних, соціальних, психічних та літературних явищ в загальній історичній формулі. Врешті решт, літературні твори повстають з класової психіки даної форми. Але для аналізу деталів цього процесу треба точніше означити найближчі обставини цього повстання. Певні літературні твори відбивають психологію певного шару суспільства, але органом їхнього витвору є тільки невеличка група інтелігенції, інтелігенський гурток. Отже після аналізу економіки соціального стану, певної форми психіки, якоїсь класи, раніше ніж остаточно проаналізувати даний твір, треба розглянути життя інтелігенської групи, що до неї належить автор. Тут першорядну роль гримиме й життя автора, його стосунки з ріжкого роду сферами життя, й історія тієї течії чи течій, до яких він належав, ті кризи, що вони пережили.

Так перш за все ми можемо констатувати, що в письменстві даної епохи переважно панує та інтелігенція, що репрезентує психичне життя пануючої класи, чи класи, що близька до того, щоб зробитись пануючою. Ця інтелігенція створює основну літературну течію, чи школу даного часу.

З нею поруч маємо перш за все течії, що відбивають настрої тих класів, груп, що економично уступають з кону світової історії. Такими групами за останніх часів були на заході аристократія, селянство, почасті дрібне міщанство. Психологія цих людей в такому разі губить свою рівновагу й набуває характеру віродження: гостра самокритика дрібноміщанського письменства, загин народньої поезії під «впливом» частушки й т. п.

7. Зміни літературних напрямів та шкіл залежать від: а) змін в суспільному становищі ріжких інтелігенських груп, та змін у внутрішньому соціальному складі цих груп і б) від змін форм класової свідомості (IV. 4). Від останнього залежить також, чи дана інтелігенція непохитно обстоюватиме свої ідеали та смаки, чи стратить рівновагу й навіть зреється сама себе, ц.-т. «декласується».

Раз - у - раз поруч з пануючою літературною школою з'являється нова, або в ній самій відбувається літературна криза. Нова течія (що інколи виявляється в ніби «відродженні» чогось старого) вказує на якусь зміну в громадському житті, на розвиток чи підйому якоїсь нової соціальної групи чи класи.

Розглядаючи це явище з погляду інтелігенських груп можна констатувати, що в такому разі або утворюються нові інтелігенські групи, або в старих все більш з'являється елемент нового походження.

Процес взаємовідносин ріжких груп інтелігенції та перехід письменників від одного напряму до другого, їхня прихильність до тих чи інших ідей та форм виявлення (школи одночасно зовсім протилежних) і повинен остаточно розвязати деталі повстання даного твору та звязати його з загально-історичними факторами.

Річ у тому, що поки даний інтелігент чи група інтелігентів звязані з класом, що знаходиться в становищі як що не пануючої верстви, то в усякому разі менш-більш економично урівноваженої та замкненої, для них важко або навіть зовсім неможливо прийняти світогляд, образи чи мову якоїсь іншої верстви. Так в певний час селянство міцно тримається своєї «народньої» творчості, а як що засвоює щось зовні, то цілком переробляє в своїму дусі, і французький аристократ XVII віку не мав ні найменшого сумніву в тому, що міщанський театр та народня поезія—готицьке варварство. Але селянство пролетаризується, його мріює стає зробитись куркулем, а потім в ідеалі паном, або піти до міста на заробітки. Звідси зневага до свого «простого», мійські романси, панська мова, частушки. Так само в XVIII віці французькі аристократи зачитувались просвітньою

літературою буржуазії, а потім з захопленням відмовлялись во ім'я її ідеалів від усіх своїх привілеїв в національному зібранні. Натомісъ, навпаки, буржуазія в XVIII віці все більш та більш визволяється з-під впливу класицизму та залежності від аристократичних смаків, навіть, навпаки, набуває певний нахил підкреслювати контраст своїх смаків (сентименталізм) смакові аристократів (за часів революції знов відроджується захоплення античністю, але вже іншою, республіканською). Ломоносов, прийшовши з селянської хати до столиць, цілком засвоїв смаки та ідеї тодішніх пануючих класів Росії, що були тоді в стані росквіту. Шевченко, навпаки, віддав лише невеличку данину романтизмові й урешті потяг за собою до селянської ідеології цілу масу тодішньої панської інтелігенції, що в своїй класі почувала тоді початок повного занепаду.

8. Яко наслідок роспаду цілого ряду колись сталих класів та груп (аристократії, селянства, дрібної буржазії), за нових часів ми бачимо велику масу декласованої інтелігенції, що згубила звязок зі своєю власною класовою й почала «служити» іншим ідеологіям.

Отже, в новій літературі мало ми знайдемо письменників, що цілою своєю психікою стало й непохитно відбивали б одну класову психологію, а саме ту, що серед неї вони зросли та що з нею звязані по походженню. Маса сучасної інтелігенції, фактичні творці літературних творів, по своєму походженню є продуктом економічного роспаду цілого ряду груп,—рядової аристократії, дрібного, зокрема провінціального, міщанства, селянства. Оскільки всі ці люди можуть економично або зробитись пролетарями, або, навпаки, вибитись у капіталісти чи ранг'є, їхня психологія набуває невиразного характеру, а як що поміж них є люди з творчою психікою, напр., письменники, то хоч психологія їхня й випливатиме з їхнього походження та виховання, але дальший хід її розвитку може бути цілком іншим. Так аристократ, втрачаючи ґрунт в своєму класовому становищі, вертається до ідеалізації селянства, йде в народ, «кається», як що він порвав з селом та попав під гніт капіталу, він може ідейно приєднатись до пролетаріату, оскільки цей, особливо за останніх часів, дає надію на повалення ненависної такому аристократові буржуазії.

Таким чином, дослід про походження письменника, особливо новітніх часів, відкриває лише первісну його відірваність від свого оточення, але зовсім не визначає дальншого розвитку його психології та напряму літературної діяльності. Твори його в ріжні часи й навіть одночасно можуть відбивати ріжні форми громадської психології, ріжніх класів. Письменник може багато разів змінювати свій напрямок, розчаровуватись у перших своїх захопленнях, йти за новими ідеалами та формами краси, знов розчаровуватись у них і вертатись до старого.

Всього цього ніяк не можна пояснити просто його походженням та аналізом сучасних течій. До цього всього треба

додати сцеціяльний аналіз його індивідуальності та випадкових обставин його життя, ті кола людей, з якими він зустрічався та зміни в його економично-соціальному стані. Таким чином:

9. Для повного розуміння деталів творчості письменника необхідно взяти на увагу випадкові факти його життєпису, характер вдачі та взагалі індивідуально-психологичний аналіз. Але це все у звязку з усіма вищенаведеними суспільними факторами.

VI. ЗНАЧІННЯ ВПЛИВІВ ТА ЗАПОЗИЧЕНЬ В ЛІТЕРАТУРНІЙ ТВОРЧОСТІ.

1. Факт впливу одного автора чи культури на других, відродження цілих минулих епох та окремих забутих авторів не порушує загальної формулі, а лише свідчить що ті, хто підпадає впливові вже мали потребу в тому, що вони позичали й витворили б при потребі сами щось подібне.

До тієї ж сфери індивідуально-генетичної аналізи належить загальне питання про те, звідки саме взяв автор ті чи інші ідеї та форми, чи він їх сам створив чи позичив. Далеко поширеній факт впливів одного письменника на другого, одної культури на другу, факт мандрівних сюжетів та мотивів, не порушує, але доповнює загальну економично-соціальну формулу. Річ у тому, що людина чи країна переймають лише тоді, коли в них є класи, що потрібують як раз того, що є в психичних продуктах другої країни. Цим визначається й сила й характер впливу, ц.-то що саме береться з другої людини чи країни. Значіння кожного автора взагалі полягає в тому, що твори його приймаються широкими шарами сульсьпільства, що мають подібні ж психичні потреби, як і в нього, але які не можуть сами собі знайти форми для завдоволення цих потреб. Так само й відносно тих «більш талановитих» авторів, що краще зуміли виявити групову психологію, ніж другорядні. У них починають позичати, вони викликають масу наслідувачів, але через це ж саме ці наслідувачі рідко їх перевищують. Теж саме й відносно цілих країн. Один час Франція була центром зразкового розвитку аристократії певного типу й створила письменство, що через це мало величезне поширення по всіх аристократичних колах тодішньої Європи, які сами не могли виробити такого ж класичного письменства, бо не мали таких ідеальних умовин аристократичного життя. Так само англійська буржуазна філософична та літературна творчість мала великий вплив і на Францію й на Німеччину, але відповідно до ріжних внутрішніх соціальних обставин цих країн обидві країни брали в англійців ріжне, або позичення того ж самого давало ріжні результати.

Так само треба пояснювати ріжного роду «відродження» історичних епох та воскресіння давніх забутих письменників: ренесанс, захоплення Візантією, Данте, Війон. Инколи цілком свіжа, нова течія (напр., французька революція) може вбиратися у давні форми, инколи просто проголошувати відродження старого.

2. Продукти психичної творчості, яко певного роду вже готові знаряддя, можуть служити ріжним епохам та класам, підпадаючи николи лише невеличким змінам.

В цілому, як що ріжного роду ідеї та літературні форми розглядати, яко знаряддя (боротьби з природою, класової боротьби, вияву психіки, «гри»), то ці знаряддя можуть, як і всі знаряддя, вживатись ріжними людьми при ріжних обставинах. Треба обережно наклеювати на певні ідеї сталі етикетки, напр., що християнство ортодоксальне належить взагалі аристократії, метафізика—буржуазній класі, класицизм—придворно-аристократичній й т. і. Треба розріжняти первісний ґрунт, первісні обставини повстання того чи іншого витвору й дальше його вживання. Християнство було знаряддям аристократії, напр., у Франції XVIII в., буржуазії проти аристократів в Англії XVII в. (коли ці останні підкresлювали свою байдужість до релігії) й навіть була спроба звязати його зі справою визволення пролетаріату (християнський соціалізм). За часів французької революції буржуазія цілком самостійно захоплювалась республіканським класицизмом, а новітній комуністичний рух висунув ім'я Спартака. Форма поеми не тільки аристократична (про Роланда та у Байрона), але може служити для вихвалення міщанського життя (Герман і Доротея). Таким чином, як що в сучасний мент серед західно-європейського та американського буржуазного суспільства поширюється зацікавлення середньовіччям та католицизмом, то це ще не значить, що це відроджується давня аристократія. Так само, як що Ніцше проповідував аристократичну мораль, то ще треба розвязати питання, чи він дійсно має психологію рештків аристократії, чи його психологія та психологія багатьох його читачів буржуазна (може навіть дрібно-буржуазна) й він користується «мораллю панів» задля виявлення цієї психології чи в стані сили чи слабости.

VII ЗНАЧІННЯ ЕКОНОМІЧНО-СОЦІАЛЬНОЇ ФОРМУЛИ З НАУКОВОГО ПОГЛЯДУ.

1. Вага економично-соціальної формули полягає в тому, що вона намагається охопити всі історичні явища. Як що будуть дійсно непохитно усталені явища, що в ній не входять, тільки тоді вона підлягатиме перевіренню та перетворенню.

Як що ми візьмемо тепер загальну економично-соціальну формулу, далі візьмемо на увагу всі другорядні обставини життя інтелігенції в залежності від соціального становища її класі та її самої, загальні та випадкові обставини впливів, випадкові факти життя письменника, то мусимо врешті прийти до того, що кожне найдрібніше явище науки, філософії, ріжних ідеологій, літературних форм то-що знайде своє точне наукове пояснення. Можливо, багато таких явищ, що важко знайти їхню залежність від основних перелічених формул. Але це залежить просто від того, що ми не володіємо належним обсягом перевірених фактів—

чи економично-соціальних, чи спеціально літературних, щоб як слід проаналізувати даний випадок. І лише тоді, коли будуть дійсно вказані, перевірені й проаналізовані такі явища, що ніяк не можна поставити в той чи інший зв'язок з основними економично-соціальними перемінними, словом, факти, що стоять поза межами економично-соціальної формулі, тільки тоді можна було б пропонувати іншу більш досконалу наукову формулу. Але нова формула, приймаючи нові суперечні факти, мусила б обов'язково охопити й усі ті твердо усталені факти залежності між явищами письменства та явищами економично-соціальними, що лягли яко підвала формулі попередній.
